

HISTORIJA HOLOKAUSTA*

Uvodne napomene

Sa osjećanjima iskreno dubokog bola, danas samo se okupili da se podsjetimo na žrtve holokausta, nevino i najbrutalnije načine ubijene Jevreje u Drugom svjetskom ratu.

Genocid i holokaust su bitna, suštinsko - sadržajna područja mog naučno-istraživačkog rada, kojim se bavim preko dvije i po decenije. Današnje izlaganje pripremio sam na temu "HISTORIJA HOLOKAUSTA" i obradio sam je kroz osam međusobno sadržajno-logički povezanih i sistematizovanih (relativno posebnih) pitanja, obima oko 50 strana. U uslovima (vremenskog) ograničenja za izlaganje na ovu temu, ja ću se osvrnuti i potencirati bitne dijelove i momente predmetne teme, bez pretenzije da sva pitanja u cjelosti elaboriram.

Ovo izlaganje je zasnovano na naučno verifikovanim saznanjima i bitnim rezultatima naučnih istraživanja brojnih i eminentnih istraživača holokausta, genocida i drugih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Evropi i svijetu.**

* Izlaganje na redovnoj tribini Univerziteta u Sarajevu, 26. januara 2010. povodom 27. januara - Međunarodnog dana sjećanja na žrtve holokausta.

** Izvori naučnih saznanja u ovom izlaganju navedeni su na kraju cjelovitog teksta.

*

*

*

Generalna skupština Ujedinjenih nacija je, jednoglasno usvojenom Rezolucijom, broj 60/7, od 1. novembra 2005. označila 27. januar **Međunarodnim danom sjećanja na žrtve holokausta**.¹

Prateći usvajanje Rezolucije, Generalni sekretar Ujedinjenih nacija je s pravom ukazao na taj poseban dan kao dan koji je “važan podsjetnik na univerzalno proučavanje holokausta, jedinstvenog zla koje jednostavno ne može biti prepušteno prošlosti i zaboravu”. Strahote Drugog svjetskog rata podstakle su formiranje Ujedinjenih nacija. Ljudska prava za sve, bez razlike u rasi, polu, jeziku ili religiji, su jedno od temeljnih načela zabilježenih u njihovoj Povelji. Da li je to danas zaista tako?

Na ceremoniji u muzeju Yad Vashem, izraelskoj državnoj ustanovi smještenoj u Jerusalemu, koja istražuje, te muzejskim i naučnim radom čuva sjećanje na holokaust, marta 2005. generalni sekretar Kofi Anan podsjetio je da “svjetski značaj genocida - sistematskog ubistva 6.000.000 Jevreja i miliona drugih - je, također, bila podsticajna snaga *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima*”. S tim u vezi, Generalni sekretar je, pored ostalog, dodao da “Ujedinjene nacije imaju svetu obavezu da se bore protiv mržnje i netolerancije. Ujedinjene nacije koje propuste priliku da budu na čelu borbe protiv anti-semitizma i drugih oblika rasizma poriču svoju historiju i miniraju svoju budućnost”.

Podsjetimo i na to, da je jedan od prvih i danas u višestrukome smislu najvažnijih dokumenata novoformirane međunarodne zajednice, utjelovljene u Ujedinjenim nacijama, upravo *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*, koja spada u korpus najznačajnijih međunarodno-pravnih dokumenata, u tekovine ljudske civilizacije, kao rezultat iskustva međunarodne zajednice iz holokausta i genocida u Drugom svjetskom ratu, čiji je posebno značajni zagovornik bio Jevrej, poljski pravnik Raphael Lemkin, čija je skoro cijela porodica žrtva holokausta. Lemkinova želja je bila, između ostalog, da ubijedi međunarodnu zajednicu u značaj čuvanja sjećanja na holokaust, kako se novi holokaust ne bi ponovio nijednom drugom narodu, obećanjem iskazano famoznom sintagmom “never again”.

¹ 27. januar je označen **Međunarodnim danom sjećanja na žrtve holokausta** i ujedno podsjeća na najveći nacistički kamp smrti u Auschwitzu - Birkenau (Poljska), koga je toga dana 1945. oslobodila Crvena armija. Godine 2006. je prvi put u čitavom svijetu obilježen dan holokausta.

*

*

*

U svim periodima historije vršeni su genocid i drugi oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, nanoseći velike gubitke čovječanstvu. Samo u XX stoljeću desetine miliona ljudi je ubijeno na genocidnoj osnovi. Masakri i drugi zločini su, nažalost, dio ljudske historije od najranijih vremena.

Na osnovu raspoložive relevantne dokumentacije može se pratiti kontinuitet zločina u Evropi i drugim kontinentima, motivi za njihovo sprovođenje i različiti načini ispoljavanja. Mnoge današnje liberalno-demokratske države su u određenom periodu svoje historije vršile zločine.

U temelje najpoznatijih i danas najstabilnijih nacionalnih država ugrađeni su vjerski, građanski i osvajački ratovi, inkvizicije, reformacije i kontrareformacije, rekonkviste, genocid i drugi oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Svi ti pokreti ili institucije manipulirali su čovjekom, odnosno njegovim nacionalnim, etničkim i vjerskim obilježjem. Nisu to bile načelne ili apstraktne kontraverze, već konkretni obračuni koji su raspolagali čak i strogo formalizovanim metodama: lomačama, pokrštavanjima, deportacijama, prisilnim protjerivanjem, koncologorima, gasnim komorama, misionarstvom, svetim ratovima, svetim alijansama.

XX stoljeće je, nažalost *stoljeće genocida*. Jedna za drugom različite grupe (nacionalne, etničke, rasne i vjerske) doživjele su **kao takve** pokušaj djelimičnog ili potpunog istrebljenja: narod Herero, balkanski muslimani, posebno Bošnjaci, Jermeni, Asirci, crnomorski Grci, Turci i drugi narodi u Maloj Aziji, ukrajinski seljaci, Kozaci, evropski Jevreji, Romi, Srbi, krimski Tatari, Čečeni, Inguši Kalmuci, Čerkezi i drugi kavkaski narodi, Irci, Palestinci (palestinski Arapi), Kambodžanci, Kurdi, Argentinci, pripadnici domorodačkih naroda u Gvatemali i drugim zemljama Latinske Amerike, stanovnici Ugande, Burme, Tutsi (u Ruandi) i drugi.² Bosna i Hercegovina je, nažalost, višestruko historijsko svjedočanstvo da je dvadeseto stoljeće - *stoljeće genocida*. Njega je obilježila monstruoza neljudska težnja da se istrijebe cijele nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe kao takve, da im se onemoguću biološki, kulturni, socijalni i ekološki opstanak.

² Ova lista nema namjeru biti konačna u pogledu nabrojanih naroda ili historijskih događaja, već samo predstavlja one događaje u historiji XX stoljeća koje, na osnovu historijskih činjenica i empirijskih saznanja, istraživači u oblasti genocida koriste kao studije slučajeva u svojoj istraživačkoj djelatnosti. Težina ove liste nije u njenoj potpunosti, nego u njenoj zastrašujućoj dužini: previše su ljudi bili žrtve zločina samo zbog svoje nacionalne, etničke, rasne ili vjerske pripadnosti.

1. Definicija pojma *holokaust*

Termin *holokaust* se koristi da se opišu genocid i svi drugi oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, koje su nacisti i njihovi saveznici, kolaboracionisti i marionetski režimi u periodu od 1933. do 1945. planski i sistematski izvršili u različitim dijelovima Evrope, pobivši desetine miliona ljudi. Oko šest miliona bili su Jevreji, tj. više od polovine ukupnog jevrejskog stanovništva Evrope, od čega 1.500.000 djece.

Riječ *holokaust* korištena je kroz historiju za opisivanje raznih pokolja nad civilnim stanovništvom, za velike katastrofe, masovna ubistva, kao, primjera radi, masovni pokolji u vrijeme krstaških ratova ili zvjerstva nad Kozacima u XVII stoljeću.

Riječ *holokaust* potječe od grčke riječi *holokaustos* i sastoji se od grčke složenice korijena - *hólon*, što znači *opće, općenito, svekoliko* i *kaustón*, što znači *čisto, očišćeno, spaljeno*. Riječ *holokaustón* u starih Grka znači *žrtvu paljenicu* svim zemaljskim i podzemnim bogovima i predstavlja zanimljivu asocijaciju na nacističku težnju paganskim prauzorima, što je, po ocjeni Akademika Premeca, “od važnosti za razumijevanje fenomena uništavanja Jevreja”. Riječ se pojavljuje u grčkom prijevodu biblijske žrtve poznate kao *olah*, što je sveto spaljivanje posvećeno u potpunosti Gospodaru, a postojala su i druga žrtvovanja u hrani.

U prvoj polovini XX stoljeća uobičajena je upotreba riječi *holokaust* na engleskom jeziku i njome se imenuju i označavaju masakri, ratovi i katastrofe.

Nakon Drugog svjetskog rata korištenje riječi *holokaust* se počela vezivati isključivo da označi nacističko uništavanje evropskih Jevreja, te se i danas upotreba te riječi često prisvaja isključivo za opisivanje i objašnjenje nacističkog genocida nad Jevrejima, kao arhetipskog događaja. Ipak, postoji rastuća svijest o tome da holokaust mora uključivati i pokušaje uništenja nejevrejskih naroda, kao što je nacistički genocid nad Romima u okviru istog projekta destrukcije i eksterminacije. Od tada riječ polahko izgrađuje svoj put do engleskog jezika, piše se velikim prvim slovom i u najvećem broju slučajeva odnosi se specifično na genocid nad Jevrejima.

U hebrejskom jeziku i sve češće u međunarodnim krugovima ukoliko se želi naglasiti specifično jevrejska komponenta holokausta, koristi se riječ *šoa*, također biblijskog porijekla, koja označava *nevolju, nesreću, veliku katastrofu*. Ta se riječ prvi put pojavila u jednom novinskom članku na hebrejskom jeziku, objavljenom u Jerusalimu 1940. godine. Država Izrael je 1951. uvela praznik *Jom ha-šoa* kao *Dan sjećanja na sve žrtve holokausta*.

Danas riječ *holokaust* primarno označava planski i organizovani, od strane države i njenih organa vlasti, nacistički genocid nad evropskim Jevrejima, a u širem značenju i organizovano istrebljivanje drugih (ciljnih) grupa, prvenstveno Roma, koje su od 1933.-1945. u Njemačkoj i okupiranoj Evropi provodili nacistička Njemačka i njeni saveznici i kolaboracionisti. Jevreji su bili primarne žrtve nacističkog režima. Romi i razni slavenski narodi, također, su bili određeni - ciljani za uništenje ili desetkovanje zbog nacionalnih, etničkih ili vjerskih razloga. Milioni drugih ljudi, uključujući homoseksualce, ljude sa mentalnim ili fizičkim hendikepom, političke i vjerske protivnike (i Jehovini svjedoci), sovjetske ratne zarobljenike, poljsku aristokratiju i intelektualnu elitu, također, su doživjeli nezamisliva ugnjetavanja i smrt pod nacističkim režimom. Vodeći autoriteti i istraživači holokausta, uključujući Prof. dr Israela Charny-a, su saglasni da se riječ *holokaust* ne može i ne smije izdvajati iz konteksta drugih genocidnih pokolja nad ostalim nacionalnim, etničkim, rasnim, vjerskim i drugim grupama.

2. Korijeni, uzroci, osnovi i izvori holokausta

Velika ekonomska kriza 1929.-1933. teško je pogodila Njemačku. Broj nezaposlenih neprekidno je bio u porastu, pri čemu je u 1931. godini iznosio preko 6 miliona, a zarade radnika stalno opadale. U takvoj situaciji Hitlerova Nationalsocijalistička partija uspjela je da osigura podršku u imperijalističkim krugovima njemačkog društva, ali i kod osiromašenih narodnih masa.

Reakcionarni krugovi velikih sila, zbog krajnje neprijateljskog stava nacističkog programa prema marksističkoj ideologiji, radničkom pokretu i Sovjetskom Savezu vidjele su u dolasku Hitlera na vlast mogućnost pretvaranja Njemačke u udarnu pesnicu protiv Sovjetskog Saveza. U takvim okolnostima januara 1933. nacisti dolaze na vlast i terorom, provokacijama i lažnim obećanjima učvršćuju je.

Tridesetog januara 1933. Adolf Hitler je imenovan za kancelara, odnosno najmoćnijeg čovjeka njemačke Vlade, odlukom ostarjelog predsjednika Hindenburga, koji se nadao kako će Hitler izvući naciju iz teške političke i ekonomske krize. Hitler je bio vođa desničarske Nacional-socijalističke njemačke radničke partije (kraćim nazivom "Nacistička stranka"). Do 1933. Nacistička stranka je učvrstila svoj položaj jedne od najjačih stranaka u Njemačkoj, iako su - održavajući višestranačku organizaciju zemlje - na izborima za njemački parlament (Reichstag) 1932. nacisti osvojili samo običnu većinu s 33 posto osvojenih glasova.

Nakon preuzimanja vlasti, nacisti su političku, ekonomsku i vojnu aktivnost Njemačke usmjerili na ostvarenje ciljeva koje je Hitler još 1925. iznio u svojoj knjizi "*Mein Kampf*" (*Moja borba*) - programskoj platformi nacionalsocijalizma, čija je osnova teritorijalna ekspanzija. Osnovni smisao i cilj nacističke rasističke i osvajačke politike bio je priširenje njemačkog životnog prostora (*lebensraum*) i to u neposrednom susjedstvu, u samoj Evropi. Rješenje ključnog problema - *životnog prostora (lebensraum)* njemačkog naroda trebalo je, prema Hitleru, tražiti i naći u ekspanziji u Evropi, prvenstveno na istoku (*Drang nach Osten*), gdje se nalaze plodne zemlje, bogati izvori sirovina. Pored toga, na istoku je Sovjetski Savez, čije je uništenje kao ideološkog protivnika bio jedan od primarnih zadataka nacističke Njemačke.

Priželjkivane teritorije naseljavali su, uglavnom, slavenski narodi, istina brojni, ali "rasno niži", kulturno i privredno manje razvijeni. Na tim teritorijama je bila prisutna i brojna jevrejska populacija, kao i značajne njemačke manjine. Nacistima je na ruku išlo i siromaštvo i društveno uređenje Sovjetskog saveza i njegove propagandne teze o svjetskoj revoluciji.

Životni prostor, odnosno “teritorije pogodne za proizvodnju hrane i sirovina” bile su istočna i jugoistočna Evropa. One su ionako uveliko korištene kao agrarni privjesak (“Ergänzungsraum”) razvijene njemačke industrije. Jedini način da se to sve pretvori i u njemački “Grossraumordnung” bilo je podjarmljivanje i postepeno istrjebljenje Slavena. Više miliona Jevreja, koji su živjeli na teritorijama okupirane Evrope, raspolagali su velikim bogastvom koje je nacistima dobro došlo za finansiranje Projekta.

U početnoj fazi svoje ekspanzije Hitler je pristupio ostvarenju što bliže saradnje sa fašističkom Italijom i militarističkim Japanom i podržavao sve reakcionarne pokrete i elemente koji su mogli da dovedu fašizam na vlast u nekoj od evropskih zemalja. Bezobzirnom propagandom i miješanjem u unutrašnje poslove suverenih država podstrekavao je njemačke manjinske grupe na revanšistički pangermanizam i cjepljanje nacionalnih teritorija.

Jačanje naci-fašizma rasplamsalo je razna revanšistička i nacionalistička stremljenja i u drugim zemljama poraženim u Prvom svjetskom ratu (Bugarskoj i dr.).

Nacisti su, u skladu sa svojom rasističkom ideologijom i politikom, imali za cilj da, pored ostalog, ostvare “*Konačno rješenje jevrejskog pitanja*”, odnosno uništenje cjelokupnog jevrejskog stanovništva u Evropi. Sam iskaz “*konačno rješenje jevrejskog pitanja*” (“**Endlösung der Judenfrage**”) prvi put je upotrijebljen u pismu Reinharda Heydricha, šefa Sigurnosne policije i službe Reicha, 26. februara 1942, prateći zaključke (tajne) Konferencije u Wannsee-u (20. januara 1942.). Prije toga, Hitler je već 10. januara 1939. izjavio: “Danas ću opet biti prorok. Ukoliko međunarodni jevrejski finansijeri u Evropi i van nje, opet uspiju zemlje svijeta navesti na svjetski rat, **rezultat (...) će biti uništenje jevrejske rase u Evropi**”.

Stoljeća vjerskih predrasuda protiv Jevreja u kršćanskoj Evropi, koje su kulminirale brojnim teškim oblicima zločina nad njima u XIII, XIV i XV stoljeću, pogoršanih modernim političkim antisemitizmom koji se razvio iz složene mješavine ekstremnog nacionalizma, finansijske neizvjesnosti, straha od komunizma i takozvane engenike ili nauke o superiornosti rasa, pripremili su temelj za holokaust. U civilizacijama zapadnog monoteizma je, u skladu sa tezom o duhovnoj nadmoći kršćansko-evropske civilizacijske poruke, genocidna ideologija duboko ukorijenjena. Hitler i ostali nacistički ideolozi smatrali su Jevreje “opasnom rasom”, koja je već i samim svojim postojanjem ugrožavala biološku čistotu i snagu “nadmoćne arijevske rase”. Da bi osigurao podršku hiljada pojedinaca u realizaciji “konačnog rješenja”, nacistički režim je iskoristio postojeće predrasude protiv Jevreja u Njemačkoj i ostalim okupiranim državama ili državama saveznicama Njemačke u Drugom svjetskom ratu.

Holokaust nije bio jednostavno logična i neizbježna posljedica neobuzdanog rasizma. Pojavi holokausta doprinijeli su rasizam u sprezi sa višestoljetnom vjerskom nesnošljivošću i dugom tradicijom antisemitizma. Holokaust je oživljen nacionalističkim strastima koje su se pojavile u Evropi u drugoj polovini XIX stoljeća. On je potaknut i porazom Njemačke u Prvom svjetskom ratu i njenim nacionalnim poniženjem Versailleskim mirom. Holokaust je dodatno pogoršan teškim ekonomskim prilikama širom svijeta, neuspjehom Weimarske Republike i ravnodušnošću međunarodne zajednice. Holokaust je pospješen razvojem nacističke rasne i genocidne ideologije i politike, počevši od filozofske platforme, izložene u Hitlerovoj knjizi *Mein Kampf*, preko *Nürnbergskih zakona* koje je nametnula država, političke harizme i manipulatorske propagande nacističkog režima Adolfa Hitlera, pa sve do državne politike ubistava i istrebljenja.

Dugu tradiciju predrasuda, uključujući antisemitizam, iskoristili su nacistički i ostali režimi (Mađarska, Rumunija, Sovjetski Savez), kako bi opravdali diktatorske mjere.

“Iako sve žrtve nisu bili Jevreji, svi su Jevreji bili žrtve”, napisao je preživjeli svjedok holokausta Elie Wiesel. “Jevreji su bili određeni za istrebljenje isključivo zbog toga jer su rođeni kao Jevreji. Njihova sudbina nije bila zapečaćena stoga što su nešto učinili ili objavili ili stekli, već zbog toga što su bili sinovi i kćeri jevrejskog naroda. Kao takvi bili su osuđeni na smrt kolektivno i pojedinačno...”.

Nacistički pokušaj istrebljenja Jevreja u Evropi ne treba shvatiti samo kao posljedicu patološkog antisemitizma, birokratskih ili političkih procedura, kako to neki autori tvrde. Eksterminacija Jevreja može se razumjeti i shvatiti samo u cjelokupnom kontekstu razumijevanja nacističke ideologije i politike. Nacisti su bili zahvaćeni romantičarskom vizijom društva. Oni su željeli moralnu, dobro uređenu i prosperitetnu Njemačku, a Njemačka je željela poštene farmere, sposobne vojnike, vrijedne radnike, fertile i prema kući okrenute žene i vaspitanu i poslušnu djecu. Zamišljali su da društva mogu biti unaprijeđena pročišćavanjem ljudi koji bi ometali idealno funkcioniranje društva. U Njemačkoj su krajem 1930. Jevreji - povezani sa kapitalizmom, modernim formama kulture i odlučnim održavanjem različitosti unutar njemačke nacije - jednostavno viđeni kao razbojnici, eksploatatori, korupcionisti i neloyalni. Oni su tako predstavljali potpunu antitezu fašističkom idealu uniformnog njemačkog društva, definisani kao strano tkivo u društvenom organizmu tog društva i tako su se našli (predodređeni da se nađu) na meti nacionalsocijalista. Višestoljetni antisemitizam učinio je Jevreje ciljnom grupom u Njemačkoj i usmjerio je svu svoju oštrinu i brutalnost u načinu njihovog progona. Jevreji su od nacista definisani kao neljudska bića, koja “zaslužuju” istrebljenje, kao i Romi,

homoseksualci, Jehovini svjedoci, politički protivnici i “ravničarski civili” u okupiranim zemljama.

Ovaj prilaz daje holokaustu, kao dijelu masovnog programa socijalnog inženjeringa, da dizajnira i producira Njemačku sa kulturnim i socijalnim karakteristikama kakve nacisti žele. Holokaust je dio tog fenomena - nacistička želja za uobličavanjem njemačkog društva, koja je generirala holokaust.

U današnjem akademskom pogledu na pojavu holokausta kao sastavnog dijela širokog njemačkog društvenog konsenzusa, istraživači kao što je Daniel Feierstein (Buenos Aires) zastupaju tezu da je holokaust bio genocid kojeg su počinili Nijemci kojima je, kao isprika za mizerno stanje Njemačke, a s njom i cijele Evrope, trebao unutrašnji neprijatelj; neko čijim bi se uništenjem temeljno promijenio karakter same Njemačke, što se nacističkim holokaustom i dogodilo.

Nacističku rasističku ideologiju podržali su naučnici koji su zagovarali “selektivan uzgoj” (eugeniku), kako bi “poboljšali” ljudsku rasu. Zakoni prihvaćeni u periodu od 1933. i 1935. imali su za cilj smanjiti budući broj pripadnika genetski “nižih” rasa putem prisilnih programa sterilizacije: 320.000 do 350.000 osoba, proglašeni tjelesno ili mentalno hendikepiranima, podvrgnuto je hirurškim zahvatima ili postupcima zračenja, kako bi ih spriječili u razvoju potomstva. Zagovornici sterilizacije su, također, tvrdili kako hendikepirane osobe opterećuju zajednicu troškovima za njihovo izdržavanje. Mnogi od 30.000 njemačkih Roma, također, su podvrgnuti sterilizaciji, te im je zabranjena, kao i crncima, ženidba ili udaja za Nijemce. Oko 500 djece miješanog afro-njemačkog porijekla, je sterilizirano.³ Novi su zakoni ujedinili tradicionalne društvene predrasude s rasizmom nacista, koji su Rome obilježili kao “zločinačku i asocijalnu rasu”.

Hapšenje političkih neistomišljenika i ostalih koje su nacisti obilježili kao “nepoželjne” i “neprijatelje države” bila je još jedna aktivnost Hitlerove bezobzirne dikature 1930-tih godina XX stoljeća. Od 5.000 do 15.000 homoseksualaca zatvoreno je u koncentracione logore. U skladu s izmjenama krivičnog zakona iz 1935. koje su donijeli nacisti, već je i sama etiketa “homoseksualaca” mogla uroditi hapšenjem, suđenjem i sudskom presudom. Jehovini svjedoci, kojih je u Njemačkoj bilo najmanje 25.000, u aprilu 1933, stavljeni su izvan zakona kao organizacija, pošto su toj vjerskoj grupi uvjerenja branila polaganje zakletve državi ili službu u njemačkim oružanim snagama. Njihova je književnost

³ Ta djeca koju su Nijemci prozvali “rajnskom kopiladi” bila su potomci Njemica i afričkih vojnika iz francuskih kolonija koji su 1920-tih godina XX stoljeća raspoređeni u Rajnskoj oblasti, demilitariziranoj zoni koju su uspostavili Saveznici nakon Prvog svjetskog rata kao tampon-zonu između Njemačke i zapadne Evrope.

zaplijenjena, a oni su izgubili svoja radna mjesta, nadoknadu za nezaposlene, penzije, kao i sva prava na socijalnu pomoć. Mnogi Jehovini svjedoci su odvedeni u zatvore i koncentracione logore u nacističkoj Njemačkoj, a njihova djeca u zatvore za maloljetnike i dječije domove.

U periodu od 1933.-1936. hiljade ljudi, uglavnom političkih zatvorenika, bilo je zatočeno u koncentracione logore, dok je nekoliko hiljada njemačkih Roma odvedeno u posebne lokalne (općinske) logore.

3. Progon i diskriminacija Jevreja

Nakon što je preuzeo vlast, sasvim legalno - na parlamentarnim izborima -, Hitler je u vrlo kratkom roku ukinuo njemačku demokratiju. Uvjerio je svoj kabinet da se pozove na ustavne odredbe i odobri uvođenje vanrednog stanja, što je značilo suspenziju slobode medija, govora i okupljanja.⁴ Posebne snage sigurnosti - Gestapo, Jurišni odredi SA i SS-oružane jedinice - poubijali su ili uhapsili vođe opozicionih političkih stranaka (komunista, socijalista i liberala). Na osnovu *Zakona o izbjavljanju naroda i Reicha iz nedaća*, koji je imao za cilj da “narod i Reich izbavi iz nedaća”, od 23. marta 1933. - zakona koji je prisilno prošao parlamentarnu proceduru u Reichstagu, uveliko očišćenom od mnogih političkih protivnika - Hitler je dobio diktatorska ovlaštenja.

Nacisti su 1933. počeli organizovano uvoditi svoju (rasnu) ideologiju. Vjerovali su kako su Nijemci “rasno nadmoćniji”, te da je na djelu borba za opstanak između njih i “nižih rasa”. Jevreje, kojih je u Njemačkoj bilo oko 525.000 (manje od jedan posto ukupnog stanovništva 1933.), Rome i hendikepirane nacisti su smatrali ozbiljnom biološkom prijetnjom čistoći “njemačke (arijevske) rase”, koju su nazivali “rasom gospodara” i smatrali je rasno nadmoćnom.

Nacisti su obilježili Jevreje kao rasu i proglasili tu rasu “nižom”. Također su širili propagandu kojom su podsticali na mržnju i koja je neopravdano optuživala Jevreje za ekonomsku krizu u Njemačkoj i poraz (Njemačke) u Prvom svjetskom ratu (1914.-1918.).

Nakon preuzimanja vlasti nacisti su otpočeli sa ostvarivanjem jednog od (svojih) najvažnijih programskih ciljeva: iskorijeniti svaki uticaj Jevreja u njemačkoj politici, ekonomiji i kulturi. Kampanja antisemitizma pokrenuta je prvenstveno preko medija, a u svim školama i na fakultetima uvedena je takozvana naučna disciplina - *Rassenkunde* - “učenje o rasama” kao obavezan predmet. Doneseno je niz anti-jevrejskih propisa, koji su prisilili Jevreje da napuste radna mjesta u državnoj službi, zatim na univerzitetima i

⁴ Hitler je uvjerio predsjednika Paula Hindenburga da se pozove na odredbe Ustava Weimarske Republike i uvede vanredno stanje. Njemački parlament je 28. februara 1933. izglasao *Uredbu predsjednika Reicha o zaštiti naroda (Volk) i države*, poznatiju pod nazivom *Uredba o požaru u Reichstagu* (Zgrada njemačkog parlamenta - Reichstag izgorjela je (27.-28. februara 1933.) u tajnovitim okolnostima (Vlada je događaj proglasila terorističkim činom). Tom su odlukom suspendirane odredbe njemačkog Ustava kojima su zagarantovana građanska prava, uključujući slobodu govora, okupljanja i medija, čime je stvoren temelj za zatvaranje mogućih protivnika nacista bez ikakva sudskog postupka.

sudovima, kao i ostala područja javnog života.⁵ U aprilu 1933. pokrenut je bojkot jevrejskih fabrika i obrtnika.⁶

Hitlerova “elitna garda” SS (*Schutzstaffel*) formirala je 22. marta 1933. koncentracioni logor u predgrađu njemačkoga grada Dachaua u koji su odvođeni protivnici režima. Bio je to jedini koncentracioni logor koji je “djelovao” cijelo vrijeme od 1933. do 1945. SS je 1934. preuzeo upravljanje cjelokupnom nacističkom organizacijom koncentracionih logora.

Formalni, faktički i sistematski progon Jevreja u Trećem rajhu počeo je proglašenjem *Nürnberških zakona* - 15. septembra 1935, po kojima su Jevreji postali građanima drugog reda.⁷ Jevrejima je oduzeto njemačko državljanstvo, zabranjeno im je obavljanje javne službe (što je naročito pogodilo intelektualce), a njihovoj djeci pohađanje javne škole. Jevrejima je zakonom zabranjen boravak na javnim mjestima, sklapanje braka između “arijevaca” i Jevreja; zapošljavanje “arijevaca” u domaćinstvima Jevreja, itd. Nürnberški zakoni morali su se obavezno primjenjivati i u svim drugim područjima, uključujući okupirana i anektirana nacistička područja, te kolaboracionističke tvorevine i režime, pa tako i u tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Jedan broj njemačkih Jevreja uspio se spasiti emigriranjem. Emigracija je nakon objavljivanja Drugog svjetskog rata prestala biti mogućnost, djelimično zbog savezničke blokade, a djelimično zato što je agresija na Poljsku milione poljskih Jevreja stavila pod njemačku kontrolu. Prvo je usvojena politika izolacije i Jevreji, Romi i drugi koji su nazvani “nepodobnim”, okupljeni su i poslani u geta i koncentracione logore, gdje su uslovi života bili brutalni. U Varšavi, primjera radi, 30% stanovništva grada bilo je primorano živjeti na 2,4% teritorije. Jevrejima nije bilo dozvoljeno da napuštaju geta, pa ih je hiljade umrlo od

⁵ Nacistička vlada je 7. aprila 1933. donijela *Zakon o obnovi profesionalne državne službe*, čime su Jevreji i njihovi politički neistomišljenici isključeni s njihovih radnih mjesta na univerzitetima i u državnoj službi. Sličnim su zakonima, usvojenim u sedmicama koje su uslijedile, bili obuhvaćeni jevrejski advokati, suci, ljekari učitelji.

Članovi Nacističke stranke, studenti, učitelji i ostali 10. maja 1933. spaljivali su knjige jevrejskih pisaca, političkih protivnika nacističkog režima, te intelektualne avangarde na javnim skupovima u Njemačkoj.

Nacistička vlada je 14. jula 1933. donijela *Zakon o oduzimanju državljanstva* kojim je stranim studentima i Jevrejima bez njihove države, kao i Romima, oduzeto njemačko državljanstvo.

Nacistička vlada je donijela *Zakon o sprečavanju potomstva s nasljednim bolestima*, na osnovu kojeg je provođena prisilna sterilizacija pojedinih kategorija tjelesno ili mentalno hendikepiranih osoba. Time je ozakonjena eugenička zamisao o “životu nedostojnu života”, čime su stvoreni temelji za prisilnu sterilizaciju osoba s invaliditetom, zatim Roma, “društveno neprilagođenih” i crnaca s prebivalištem u Njemačkoj.

⁶ Nacisti su 1. aprila 1933. širom države organizirali bojkot fabrika i lokala u vlasništvu Jevreja. Bojkoti su nastavljeni na mjesnom nivou većim dijelom 1930-tih.

⁷ Nacistička vlada je 15. septembra 1935. donijela *Zakon o državljanstvu Reicha*, te *Zakon o zaštiti njemačke krvi i časti*. Tim su nürnberškim “rasnim zakonima” Jevreji pretvoreni u građane drugog reda. Zabranjeni su spolni odnosi i brakovi između Jevreja i “osoba njemačke ili srodne krvi”. Nacistička vlada je te zakone kasnije primijenila na Rome, te na crnce s prebivalištem u Njemačkoj.

gladi i nehigijenskih uslova (u getu u poljskom gradu Vudž-LódŸ 95% kuća nije imalo pristup tekućoj vodi ni kanalizaciji).

Za vrijeme progona njemačkih Jevreja u Njemačkoj u periodu između 1933. i 1939. u zvaničnim antisemitskim propagandnim kampanjama neprekidno je ponavljano da svi ljudi jevrejskog porijekla čine međusobno povezanu zajednicu, koja, štaviše, stalno kuje zavjeru protiv njemačkog naroda i njemačke države, da svaki Jevrej čini dio te zajednice i da jevrejstvo predstavlja njihovu najvažniju i zapravo jedinu važnu odliku, njihovu suštinsku “glavnu crtu”, te da apsolutno sve što je jevrejsko predstavlja sinonim ukupnog historijskog i savremenog zla koje se može zamisliti.

Jevreji su za vrijeme progona i diskriminacije u Njemačkoj prije Drugog svjetskog rata postepeno lišavani svih svojih građanskih prava i prava na državljanstvo, ostali su bez posla i drugih sredstava za život, bili su (pseudo-) legalno redefinisani kao “Jevreji”, a ne kao njemački građani, sve više su isključivani iz javnog života, bilo im je ograničeno kretanje na javnim mjestima, oduzete su ime kuće, izgubili su svoja socijalna prava, nisu imali pristup zdravstvenoj zaštiti, sredstvima javnog prevoza, školama i univerzitetima i dr. Ti zločini nad Jevrejima su izvršeni u periodu od šest godina, uglavnom kroz primjenu političkih i birokratskih mjera, uz stalne i ozbiljne prijetnje fizičkom prinudom u pozadini, a djelimično kroz neposredno fizičko nasilje (ili prijetnje fizičkim nasiljem). Tokom tih šest godina, Jevreji su praktično izgubili sva svoja sredstva moći, a oni koji su ostali u Njemačkoj - skoro polovina njih je napustila zemlju - to su, uglavnom, bili starci, sirotinja i bespomoćni, postali su veoma ranjivi i time izloženi daljim napadima.

U periodu od 1937.-1939, novim protivjevrejskim propisima, pojačana je segregacija Jevreja, a njihov svakodnevni život bitno otežan. Tada su Jevreji planski uklonjeni iz njemačkog privrednog života. Nacisti su oduzimali jevrejske fabrike i imovinu i prisiljavali Jevreje da ih prodaju po najnižim cijenama. Jevreji nisu smjeli pohađati javne škole, ići u pozorišta, kino-dvorane ili odmarališta, živjeti u određenim dijelovima njemačkih gradova ili njima prolaziti.

Nacisti su 12. jula 1936. započeli izgradnju koncentracionog logora Sachsenhausen u Oranienburgu, pokraj Berlina. U septembru su u taj logor zatočili oko 1.000 ljudi.

Za vrijeme ljetnih Olimpijskih igara u Berlinu 1936. (1.-16. avgust), gdje je međunarodna zajednica učestvovala u afirmaciji Njemačke, nacisti su preduzeli sve neophodne mjere kako bi Njemačku prikazali kao uglednog člana međunarodne zajednice i prikrili progon Jevreja. Uklonili su protivjevrejske natpise sa javnih mjesta i ograničili vlastite protivjevrejske aktivnosti.

Ubistvo njemačkog konzula u Parizu u novembru 1938. poslužilo je nacistima kao povod za masovne nasilne akcije protiv Jevreja i odvođenje u logore - događaja kasnije nazvanog *Kristalna noć*.⁸ U znak osvete na progon svojih roditelja, sedamnaestogodišnji Herschel Grünspan izvršio je 7. novembra atentat na njemačkog konzula u Parizu, ubivši ga hicima iz pištolja. Nacistička stranka je to proglasila dijelom “svjetske jevrejske zavjere” i u noći 9./10. novembra organizovani su “spontani” protivjevrejski neredi (“događanje naroda”), Nacisti su širom Njemačke i Austrije organizovali progone Jevreja - ubijeno je preko 100 Jevreja, spaljene su mnoge sinagoge (177), uništeno i opljačkano 7.000 trgovina i brojnih lokala u jevrejskom vlasništvu, oskrnavljena su jevrejska groblja, uhapšeni mnogi jevrejski muškarci, te vandalizirani njihovi domovi. Gestapo je, uz upotrebu mjesnih policijskih snaga, uhapsio oko 30.000 jevrejskih muškaraca i zatočio ih u koncentracione logore Dachau, Sachsenhausen, Buchenwald i Mauthausen. Nekoliko stotina jevrejskih žena je, također, uhapšeno i zatvoreno u mjesne zatvore. Te godine je uhapšeno i nekoliko hiljada njemačkih i austrijskih Roma. Pored toga, nacistička država je njemačkim Jevrejima, kao kaznu za atentat, odredila i novčanu kaznu od milijardu maraka. Istovremeno je izdana naredba da se svi jevrejski dućani i preduzeća, koja su još postojala, predaju u “arijevske” ruke. Preostali Jevreji ostali su tako bez većine svog kapitala i praktički bili isključeni iz njemačkoga ekonomskog života.

Obavezno nošenje oznake na odjeći - žute šestokrake zvijezde - propisano je prvo za Jevreje u Poljskoj novembra 1939., a kasnije i u Njemačkoj i drugim državama. Jevreji su ponovo smješteni u posebne izolirane dijelove gradova, od kojih je najveći bio u glavnom gradu Poljske, Varšavi.

Nacisti su 1941. (ot)počeli sa realizacijom plana o deportaciji svih Jevreja iz Njemačke i okupiranih područja srednje i zapadne Evrope na Istok. Jevreji su prikupljeni i prevoženi vozovima, u stočnim vagonima, pri čemu je hiljade ljudi umrlo. Taj plan je ubrzo zaustavljen odlukom o “konačnom rješenju jevrejskog pitanja”.

Nacisti su provodili svoje planske i organizovane zločinačke aktivnosti uz aktivnu pomoć lokalnih kolaboracionista u mnogim državama, te uz odobravanje ili ravnodušnost miliona pasivnih promatrača širom svijeta koji su bili nijemi na progon i ubistva Jevreja i drugih žrtava. Naime, tokom holokausta vrlo malo Njemaca je protestovalo protiv

⁸ Nacisti su tu noć, po razbijanju stakla na izlozima jevrejskih radnji, kasnije cinično prozvali “Kristalnom noći” - “Reichkristalnacht”. Ona je, po pisanju *Deutsche Welle*-a, predstavljala prelaz iz šikaniranja u otvorenu politiku istrebljenja Jevreja, bila je to neka vrsta generalne probe za pogrom koji je uslijedio. To nije krio ni Rober Ley, visoki funkcioner Nacionalsocijalističke partije: “Juda mora pasti, juda mora biti uništen i on će biti uništen. To je naša sveta vjera” - “*Oslobođenje*”, 10. novembar 2008, str. 14.

povećanog, intenzivnog istrebljenja Jevreja. Većina Njemaca je, nažalost, saradivala sa nacistima i bojkotovala jevrejske radnje, prekidala veze sa jevrejskim prijateljima i ljubavnicama, preuzela jevrejske poslove i radna mjesta. Nakon određenog vremena, mnogi pasivni posmatrači su se pridružili nacističkim zločincima. Međutim, u okupiranim zemljama postojao je otpor politici prema Jevrejima. Na primjer, u jesen 1943, nakon što su nacisti uveli direktnu upravu nad Danskom i naredili hapšenje svih “nearijevaca” danski pokret otpora, je uz podršku mjesnog stanovništva, spasio gotovo cjelokupnu jevrejsku zajednicu u Danskoj, dramatičnom krijumčarskom akcijom, u kojoj su Jevreji (brodovima) prebačeni preko mora do sigurnosti u neutralnoj Švedskoj.⁹ Jedan broj nejevreja je pod nacističkom okupacijom učestvovao u spašavanju Jevreja. Pojedinci su izlagali svoj život opasnosti kako bi spasili Jevreje i ostale osobe izložene nacističkom progonu. Jedan od najpoznatijih takvih pojedinaca bio je Raoul Wallenberg, švedski diplomata koji je odigrao vrlo važnu ulogu u pojedinim akcijama spašavanja kojima su spašeni životi desetina hiljada mađarskih Jevreja 1944.

Za sve pojedince koji su pružali otpor provedbi antiarijevskih mjera i nacističkoj ideologiji i politici, ilegalno spašavajući pojedine Jevreje, Izrael je kasnije uveo priznanje “*Pravednik među narodima*”, koje je dobio i jedan broj ljudi iz Bosne i Hercegovine, koji su spašavali Jevreje, kao što su porodice i pojedinci: Begić, Korkut, Hardaga, Brkić, Janković i drugi. Pomoć progonjenima u holokaustu pružali su i partizani.

Ustaškom genocidu nad Jevrejima, Romima i Srbima oštro se već u julu 1941. suprostavila Islamska zajednica. Bile su to dobro poznate muslimanske rezolucije, koje su predstavljale jedinstvenu pojavu u Drugom svjetskom ratu.

Napadom Njemačke na Poljsku, 1. septembra 1939. započeo je Drugi svjetski rat. U roku od nekoliko sedmica Poljska vojska je poražena, a nacisti su pokrenuli svoju kampanju kojoj je cilj bio uništiti poljsku kulturu i porobiti poljski narod, koji su smatrali “nižom vrstom”. Ubijanje uglednih poljskih građana bio je prvi korak: njemački vojnici su počinili masakre nad univerzitetskim profesorima, umjetnicima, piscima, političarima i velikim brojem katoličkih svećenika. Kako bi stvorili novi životni prostor za “nadmoćnu njemačku rasu”, mnogi Poljaci su preseljeni, a Nijemci su useljeni u ispražnjena područja. Ostali Poljaci, uključujući brojne Jevreje, odvedeni su u koncentracione logore. Nacisti su, također, oteli 50.000 poljske djece “arijevskog izgleda” i odveli ih u Njemačku na usvajanje njemačkim porodicama. Mnoga od te djece kasnije su bila odbačena, jer nisu bila sposobna

⁹ Nakon prvih nacističkih mjera u Danskoj sam kralj je na radiju lično izjavio da će staviti jevrejsku zvijezdu ako bilo koji građanin njegove zemlje na to bude prisiljen.

da se germaniziraju, i odvedena su u posebne logore za djecu, gdje su neka umrla usljed izgladnjivanja, smrtonosnih injekcija i bolesti.

Početak rata 1939. Hitler je potpisao naredbu o ubijanju hendikepiranih pacijenata na izdržavanju u javnim ustanovama proglašeni "neizlječivim". Posebne ljekarske komisije revidirale su upitnike koje su morale popuniti sve državne bolnice, a zatim odlučiti hoće li pacijent biti ubijen. Otpisani su zatim prebačeni u šest institucija u Njemačkoj i Austriji, gdje su ubijeni u posebno izgrađenim plinskim komorama. Nakon javnih nereda 1941, nacističko vodstvo je tajno nastavilo sa programom "eutanazije". Dojenčad, malu djecu i ostale žrtve nacisti su nakon toga ubijali smrtonosnim injekcijama i pilulama, te izgladnjivanjem.

Program "eutanazije" sadržavao je sve elemente koji su kasnije bili potrebni za masovno ubijanje evropskih Jevreja i Roma: odluku o ubijanju, osoblje koje je prošlo posebnu obuku, mehanizam za ubijanje plinom, te upotreba eufemističkih izraza, kao što su "eutanazija", kojom je ubicama omogućeno da se psihološki distanciraju od svojih žrtava i da se od javnosti sakrije zločinačka priroda tih ubistava.

Izbijanjem na Atlantik, na sjeveru i zapadu Evrope, nacistička osvajačka politika dovršena je u ljeto 1940, kada su njemačke snage osvojile veliki dio Evrope: Dansku, Norvešku, Holandiju, Belgiju, Luksemburg, Francusku, te 1941. Jugoslaviju i Grčku. Dana 22. juna 1941. nacistička Njemačka je napala Sovjetski Savez, postigla značajne uspjehe i krajem novembra iste godine njemačke armije su već stigle nadomak Moskve, gdje je početkom decembra 1941. njemačka ofanziva doživjela neuspjeh. U međuvremenu su se Italija, Rumunija, Mađarska i Bugarska pridružile silama Osovine, na čelu s Njemačkom, dok su se na suprotnoj strani okupile sile Antihitlerovske koalicije - Savezničke sile (Velika Britanija sa zajednicom svojih dominiona i posjeda, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez).

Nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez, Jevreji, sovjetski ratni zarobljenici (politički funkcioneri i komunisti) i Romi masovno su ubijani. Većina ubijenih bili su Jevreji. Ta ubistva su na improviziranim lokacijama - iza prve linije fronta - širom Sovjetskog Saveza provodili mobilni egzekutorski odredi smrti (*Einsatzgruppen*), organizirani u sastavu svake njemačke armije za djelovanje u pozadini.¹⁰ Najpoznatije takvo mjesto likvidacije je Babi Yar, gudura pored ukrajinskog grada Kijeva, gdje je, prema procjenama, u dva dana (29.-30.

¹⁰ Otvaranjem Istočnog fronta 1941. godine dovelo je do formiranja specijalnih SS odreda smrti, poznatih pod nazivom *Einsatzgruppen*, koji su u okupiranim područjima, često uz pomoć lokalne policije i drugih kolaboracionista, ubijali Jevreje (i komuniste) u masovnim likvidacijama na teritoriji Sovjetskog Saveza pod njemačkom okupacijom i drugim okupiranim državama. Ti su odredi bili aktivni u Poljskoj, u zemljama Baltika, zatim u Ukrajini, Bjelorusiji, Rumuniji, na Balkanu i dr. U prvih nekoliko mjeseci ubijeno je na hiljade ljudi.

septembar 1941.) ubijeno 33.000 ljudi, uglavnom Jevreja. Do proljeća 1943. Einsatzgruppen su poubijale oko milion Jevreja i neutvrđeni broj partizana, Roma, te funkcionera sovjetske države i sovjetske komunističke partije. Nacistički teror je proširen na hediķepirane bolesnike u državnim ustanovama i pacijente psihijatrijskih ustanova u Sovjetskom Savezu, kao i sovjetske ratne zarobljenike (više od 3 miliona).

Sistematsko istrebljenje Jevreja i drugih ciljnih grupa nacisti su provodili u brojnim koncentracionim logorima u Njemačkoj i okupiranim državama (Dachau, Sachsenhausen, Mauthausen, Bergen-Belsen, Buchenwald, Ravensbrücku, Plaszow, Jasenovac, Sajmište i Banjica (Beograd), te mnogi drugi. Najveći broj koncentracionih logora nacisti su formirali na području okupirane Poljske: Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Maidanek, Sobibor i drugi.

Jedan broj deportovanih, najčešće žene, djeca i starci, pri dolasku u logore odmah je ubijen, dok je drugi broj privremeno ostavljen na prisilnom radu. Jedan broj je umro od iscrpljenosti, a ostali su kasnije, također, ubijeni. Nakon smrti, prije bacanja u peći za spaljivanje, žrtvama su vađeni zlatni zubi. Od zubnih proteza, nakita i prstenja dobiveno je 17 tona zlata.

Osim odvođenja i likvidacije u logorima, organizirana su i pojedinačna i masovna strijeljanja na raznim mjestima.

Drugi svjetski rat je doveo do velikih promjena u organizaciji koncentracionih logora. Iz svih država pod njemačkom okupacijom stalno su pristizali novi zatočnici. Često su u logorima završavale cijele grupe ljudi, kao što su, primjera radi, članovi pokreta otpora koje su Nijemci pohvatali velikom akcijom čišćenja zapadne Evrope na osnovu Hitlerovog tajnog naloga iz 1941. (*Uredba o noći i magli*), kojim je naredio da neprijatelje Reicha “progutaju noć i magla”. Da bi riješili problem ogromnog povećanja broja zatočenika, nacisti su otvorili na stotine novih logora širom okupiranih teritorija Evrope.

Eksterminacija Jevreja na njemačkom okupacionom području okupirane Jugoslavije, uglavnom, je završena u toku 1941. i 1942. Intenzivni progoni, hapšenja i odvođenje u koncentracione logore izvršeni su u drugoj polovini 1941. i prvoj polovini 1942. Masovne likvidacije odraslih u ljeto i jesen 1941. vršene su kao odmazda za poginule njemačke vojnike u borbi protiv partizanskih odreda. U nekoliko transporata, vozom ili šleperima jedan broj Jevreja je deportovan u nacističke logore u Njemačkoj.

Ustaški kolaboracionistički režim, proglašen u teškim uslovima fašističke okupacije i komadanja zemlje, formiranjem okupatorsko-kvislinške tvorevine tzv. NDH, oslanjao se na Treći Reich i po ugledu na njega zaveo opšti progon nehrvatskog stanovništva. Na udaru

ustaškog genocida, prvi su, pored Srba, bili Jevreji i Romi, čemu se već u julu 1941. oštro suprotstavila Islamska zajednica.

U ljeto 1941. i u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj likvidacije Jevreja počele su kao odmazda za diverzije i poginule njemačke vojnike u borbama s partizanskim odredima. U julu i avgustu izvršene su prve deportacije u koncentracioni logor Jasenovac. U ljeto 1942. godine, po donošenju odluke o “konačnom rješenju jevrejskog pitanja“, njemačka Služba sigurnosti je, nezadovoljna tempom likvidacije Jevreja u tzv. NDH, neposredno preduzela odgovarajuće mjere. Ubrzana su smaknuća, a dio zatočenika je do kraja godine prebačen u koncentracione logore u Njemačkoj.

Koncentracioni logor Jasenovac, od ustaša nazivan sabirnim i radnim, s logorima u Bročicama, Krapju, Jasenovcu, Uštici, Dubičkim krećanama i Staroj Gradišci, brojnim logorskim ekonomijama u prisilno iseljenim srpskim selima (Mlaka, Orahova, Jablanac, Bistrica, Draksenić, Feričanci, Gredani, ...), te nebrojenim stratištima (Donja Gradina, Uskočke šume, šuma Partija, Međustrugovi, Limani, ...) na prostoru od 210 km² s obje strane rijeke Save i Une, od avgusta 1941. do 22. aprila 1945. bio je **logor smrti** u kojem su ubijani muškarci, žene i djeca samo i isključivo zbog svoje nacionalne, etničke, rasne, vjerske ili ideološke pripadnosti.

Sama bit ustaškog pokreta i ustaške politike u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj sadržana je u formiranju koncentracionog logora u Jasenovcu, a posebno je došla do izražaja u 1337 dana njegova djelovanja. Jasenovački logori bili su logori smrti, formirani radi potpunog istrebljenja pojedinih naroda, uključujući i Jevreje, zatim vjerskih grupa i ideoloških neistomišljenika tada uspostavljenog ustaškog režima, fašističkog i genocidnog karaktera.

U istrebljenju Jevreja učestvovala je i Srbija, koja je kolaborirala sa nasitičkom Njemačkom (za razliku od antifašističke Srbije), u kojoj je - kod srpskih nacionalista, uključujući i Srpsku pravoslavnu crkvu - antisemitizam historijska činjenica, koju mnogi u Srbiji prešućuju, naturajući lažnu tezu o isključivo prijateljskom odnosu Srba prema Jevrejima u čitavoj historiji Srbije. U Drugom svjetskom ratu Srbija je bila prva *judenfrei* - prva zemlja u Evropi “očišćena” od Jevreja. Još u avgustu 1941 jevrejski zatočenici svih logora u Srbiji okupljeni su u novoformiranom koncentracionom logoru Staro sajmište u Zemunu - kod Beograda. Do polovine decembra pohapšeni su i u logor odvedeni preostali Jevreji u čitavoj Srbiji. U logoru su tada bile pretežno žene i djeca, a nekoliko stotina preživjelih odraslih muškaraca obavljalo je razne službe u logoru. Uoči Nove 1942. godine, u tom logoru je bilo ukupno 14.000 Jevreja i Roma. Do proljeća 1942. svi su likvidirani.

Posljednih 5.000 ugušeno je u aprilu 1942. gasom u - specijalno radi toga - iz Njemačke dopremljenom vozilu, nazvanom “dušegubka“. To je razlog te su se funkcioneri okupacionih vlasti u Srbiji pohvalili da je Srbija prva zemlja očišćena od Jevreja.¹¹

I u koncentracionom logoru na Banjici (Beograd) stradali su i mnogi Jevreji iz Beograda i drugih mjesta Srbije, kao i u sabirnim (Kragujevcu, Šapcu, Nišu) i radnim (Borski rudnik) logorima.

Osim **koncentracionih logora**, nacisti i njihovi kolaboracionistički režimi otvarali su tokom rata i **geta**, **tranzitne** i **radne logore**, kako bi zatočili Jevreje, Rome i druge žrtve progona na rasnoj, nacionalnoj, etničkoj i vjerskoj osnovi, kao i političke protivnike i članove pokreta otpora, kao i pripadnike drugih grupa. Nakon napada na Poljsku, 3 miliona poljskih Jevreja prisilno je preseljeno u oko 400 novoformiranih geta i tako odvojeno od ostatka stanovništva. Veliki broj Jevreja je deportiran i iz drugih gradova i država, uključujući i Njemačku, u geta i logore u Poljskoj i područja pod njemačkom okupacijom dalje na Istoku.

U poljskim gradovima pod njemačkom okupacijom, kao što su Varšava i Lodza, Jevreji su bili prisiljeni živjeti u izoliranim getima,¹² u kojima su glad, prenaseljenost, izloženost zimi i zarazne bolesti, odnijeli na desetine hiljada života. U Varšavi i drugim mjestima getoizirani Jevreji činili su sve što su mogli, često uz veliki rizik, kako bi zadržali svoj kulturni, nacionalni i vjerski život. Geta su nacistima bila i izvor radne snage za prisilne radove, te su mnogi ljudi (koji su radili na gradnji puteva, objekata ili na drugim teškim poslovima za potrebe njemačke ratne kampanje) umrli usljed iscrpljenosti ili zlostavljanja.

¹¹ General Harald Turner se 29. avgusta 1942. pohvalio generalu Löhru, komandantu evropskog jugoistoka, kako je “Srbija, zemlja u kojoj je pitanje Jevreja i pitanje Roma riješeno”. Uspjesima srpske Specijalne policije, koja je pomogla “da židovski narod nestane s lica zemlje Srbije”, pohvalila se i Uprava grada Beograda u dopisu Gestapou 18. septembra 1943, koga je potpisao Dragi Jovanović: “Uprava grada Beograda sa svim svojim kvartovima i ustanovama, već skoro dve i po godine besprekorno vrši policijsku službu pod okupacijom, i to s velikim elanom i uspehom, kao nijedna druga nacija u gradovima okupirane Evrope”.

¹² Prvi veliki jevrejski geto - geto u Lodzu nacisti su 30. juna 1940. potpuno izolirali, zatočivši u njemu najmanje 160.000 ljudi. Od tada su svi Jevreji iz Lodza morali živjeti u getu, iz kojeg nisu smjeli izlaziti bez njemačkog odobrenja.

Nacisti su 15. oktobra 1940. naredili da se izolira varšavski geto (u Općem namjesništvu). Bio je to najveći geto, kako po površini, tako i po broju stanovnika. Nacisti su u oko 2,4 posto ukupne površine grada ugurali više od 350.000 Jevreja (oko 30 posto stanovnika Varšave), koji su morali nostiti bijele trake s plavom Davidovom zvijezdom.

Nacisti su organizirali geta i u sovjetskim gradovima pod njemačkom okupacijom, kao što su u Minsku, Kaunasu i dr. Geto u Minsku nacisti su formirali 20. jula 1941, u koga su do 25. jula preselili sve Jevreje iz tog područja. Odlukom njemačkih vlasti 15. avgusta 1941. izoliran je geto u Kaunasu s oko 30.000 Jevreja.

Nacisti su 6. septembra 1941. otvorili dva geta u Vilnius, litvanskom gradu pod njemačkom okupacijom. Njemačke i litvanske jedinice pobile su desetine hiljada Jevreja u Ponarskim šumama. Nacisti su 15. oktobra 1941. započele deportaciju Jevreja iz njemačkog Reicha u geta Lodza, Rige i Minska. Nakon zahtjeva upućenog stanovnicima geta u Kaunasu da se okupe na Trgu demokrata, njemačke i litvanske jedinice odvele su više od jedne trećine stanovnika geta - oko 9.200 ljudi u Fort IX i strijeljale ih u tzv. Velikoj akciji. Nacisti su 16. januara 1942. započeli deportacije Jevreja iz geta u Lodzu u logor Chelmno.

U oktobru i novembru 1941. rukovodstvo SS-a započelo je pripreme za *Einsatz Reinhard* (*Operaciju Reinhard* ili *Aktion Reinhard*), čiji je cilj bio uništenje Jevreja u Općem namjesništvu.¹³ Pripreme su uključivale izgradnju logora za istrebljenje Belzec, Sobibor i Treblinku na području Općeg namjesništva.

Nacisti su 24. novembra 1941. formirali geto Theresienstadt (poznatiji pod češkim imenom Terezin) na teritoriji Protektorata Češke i Moravske pod njemačkom kontrolom.

Od juna do 1. decembra 1941. jedinica *Einsatzkommando 3* je u Litvi ubila 136.442 Jevreja.

¹³ Nacistička Njemačka je 26. oktobra 1939. pripojila poljske pokrajine Gornju Šleziju, Pomeraniju, Zapadnu Prusku, Poznanj i nezavisni grad Gdanjsk (Danzing). Ona područja okupirane Poljske koja nisu pripojena Njemačkoj ili Sovjetskom Savezu stavljena su pod njemačku civilnu upravu i prozvana *Općim namjesništvom* (*Generalgouvernement*). Nacisti su 12. novembra 1939. počeli silom deportirati Jevreje iz Zapadne Pruske, Poznanja, Gdanjska i Lodza (također u pripojenoj Poljskoj) na lokacije u Općem namjesništvu. Nacisti su 23. novembra 1939. izdale nalog, prema kojem su od 1. decembra 1939. svi Jevreji s prebivalištem u Općem namjesništvu morali nositi bijele terake s Davidovom zvijezdom.

4. “Konačno rješenje jevrejskog pitanja”

U ljeto 1941. Hitler je naredio da jevrejsko pitanje treba riješiti “**jednom za sva vremena**”. Za izvršenje te naredbe bili su zaduženi pripadnici nacističkog SS-a (Schutzstaffel), a o detaljima istrebljenja Jevreja svi članovi SS-a su “bili vezani najstrožijom tajnom”.

Reichsmarschal Herman Göring je, u skladu sa rasističkom genocidnom ideologijom i politikom o istrebljenju evropskih Jevreja, odnosno “uništenju jevrejske rase u Evropi”, 31. jula 1941. naredio SS - Gruppenführeru Reinhardu Heydrichu, komandantu Glavne uprave za sigurnost Reicha, da pripremi “*konačno rješenje jevrejskog pitanja*”, tj. *čišćenje* (“*Reinigung*”)¹⁴ Evrope od Jevreja. Izvorni plan je bio da se, nakon poraza Britanije, brodovima britanske mornarice svi evropski Jevreji presele na Madagaskar. Međutim, taj plan je napušten zbog “prevelike opasnosti od neuspjeha”, te je, po Heinrichu Himmleru, “bilo potrebno odlučnije i efikasnije djelovanje”.

Postojeći centri za istrebljenje Jevreja na Istoku nisu bili u mogućnosti da “**sprovedu velike akcije, kako se to od njih očekivalo**”. Zbog toga je Heinrich Himmler, Reichführer SS-a, jedan od glavnih arhitekata holokausta, za te potrebe previdio Auschwitz, “kako zbog njegove dobre komunikacijske povezanosti, tako i zbog toga što područje može biti lako izolirano i kamuflirano”.

Himmler je, imajući u vidu činjenicu da je riječ o “teškom i napornom zadatku, koji zahtijeva potpunu predanost, bez obzira na teškoće koje mogu iskrsnuti”, taj zadatak povjerio Rudolfu Höß-u, komandantu koncentracionog logora Auschwitz, napominjujući mu da to naređenje čuva “**kao apsolutnu tajnu, čak i od svojih nadređenih**”.¹⁵ Ostale detalje oko realizacije tog zadatka Höß je, po Himmleru, trebalo da dobije od Sturmabführera Adolfa Eichmana, iz Ureda Reicha za sigurnost.

“Povjeravajući” navedeni zadatak Hößu, Himmler je posebno naglasio sljedeće: “**Jevreji su zakleti neprijatelji njemačkog naroda i moraju biti istrijebljeni. Svaki Jevrej**

¹⁴ “Konačno rješenje“ je eufemizam za masovno istrebljenje evropskih Jevreja.

¹⁵ Höß (Rudolf Franz Ferdinand Höß) je imao čin SS-Obersturmbannführera, a 1934, na Himmlerov lični poziv, postao je član SS-a. Na samom početku svoje službe u SS-u, Höß je služio u koncentracionom logoru Dachau. Höß je 1938. bio pomoćnik komandanta koncentracionog logora Sachsenhausen. On je u tom logoru u ljeto 1938. bio na sastanku sa Himmlerom. Godine 1940. Höß je bio komandant preventivnog zatvora u koncentracionom logoru Sachsenhausen.

Rudolf Höß je u ljeto 1941. (ne sjeća se tačnog datuma) iznenada pozvan u Berlin kod Heinrich Himmlera, Reichführer SS-a, direktno od strane njegovog sekretara. Nasuprot uobičajenoj proceduri, Himmler ga primio bez prisustva njegovog pomoćnika i prenio mu navedenu kobnu naredbu A. Hitlera, “**koja je zacrtala masovno istrebljenje Jevreja iz skoro svih dijelova Evrope i koja je dovela do toga da Auschwitz postane najveća ljudska klaonica ikada zapamćena u historiji**”.

koji nam dopadne šaka mora biti uništen, sada tokom rata, bez izuzetka. Ako mi sada ne možemo istrijebiti biološku osnovu Jevreja, Jevreji će jednoga dana uništiti Njemački narod".¹⁶

Nakon toga Eichman je stigao u Auschwitz i Hößu izložio planove operacije.¹⁷ Prvo su na redu bili istočni dijelovi Gornje Šlezije, zatim dijelovi poljske teritorije pod njemačkom okupacijom, a onda, "zavisno od situacije", istovremeno Jevreji iz Njemačke i Čehoslovačke, te konačno Jevreji sa Zapada: iz Francuske, Belgije i Holandije.

Tada su Eichmann i Höß razmotrili načine, smisao i posljedice istrebljenja Jevreja. S tim u vezi, zaključili su da bi jedini mogući način bila upotreba plina - **gušenje plinom**, "jer bi to bilo apsolutno nemoguće izvesti strijeljanjem tako velikog očekivanog broja ljudi, što bi stavilo preveliko breme na SS-vce koji bi ga morali izvesti, posebno zbog žena i djece među žrtvama".¹⁸

Ubijanja ljudi ispuštanjem plina u teretnjacima, o čemu je Eichmann razgovarao sa Hößom, prethodno je korišteno na Istoku. Međutim, tu metodu nije bilo moguće koristiti u masovnim transportima (deportacionim vozovima) koji su trebali stići u Auschwitz. Ubijanje tuševima sa ugljičnim monoksidom pri kupanju, kao što je to rađeno s mentalnim bolesnicima u nekim dijelovima Reicha, zahtijevalo je preveliki broj zgrada i bilo je sporno zbog količine tog plina potrebnih za tako veliki broj ljudi. To pitanje Eichmann i Höß tada nisu "odmah riješili". Eichman je preuzeo obavezu da "nađe plin koji bi imao dovoljne zalihe i koji ne bi zahtijevao posebne instalacije za upotrebu". S tim u vezi, oni su zaključili da je seljačko poljoprivredno dobro sa svim objektima, smješteno u sjeverzapadnom uglu "onoga što je kasnije postalo treća zgrada Birkenau", pogodno za tu namjenu. "Bilo je izolirano i

¹⁶ Heinrich Himmler je 6. oktobra 1943, na tzv. Poznanjskoj konferenciji, po ovlaštenju od A. Hitlera, ponovo govorio o "**istrebljenju jevrejske rase**". Za **istrebljenje** je upotrijebio izraz *Ausrottung*, što znači *otklanjanje gamadi*. Jevreji su, po Himmleru "**nečistoća među nama**" (tj. među nacistima) i "**ljudske životinje**", čije je istrebljenje okarakterisao kao humano postupanje sa tim "ljudskim životinjama".

¹⁷ Nakon što je od Himmlera primio naredbe za uništavanje Jevreja, Höß je lično upoznao Eichmanna, prilikom njegove posjete Auschwitzu, kada su razmatrali "**tačne detalje procesa istrebljenja**" Jevreja.

¹⁸ Eichmann je, tvrdi Höß, bio "**apsolutno ubijeđen da bi mogao uspjeti uništiti biološku osnovu jevrejstva na istoku /Evrope-prim. S.Č./ kompletnim uništenjem, čime se jevrejstvo kao cjelina nikada ne bi oporavilo**". Asimilirani Jevreji Zapada, uključujući Ameriku, po njemu, "**neće biti u poziciji (a ne bi imali ni želje) da nadoknade ovaj ogroman gubitak života i tako ne bi bilo budućih generacija**".

Eichmann je bio "**potpuno opsjednut svojom misijom i, također, ubijeđen da je ova akcija istrebljenja bila potrebna da bi se očuvao njemački narod u budućnosti od namjera Jevreja**". To je "**bio način na koji je predstavljao svoje viđenje i usmjerio je svu svoju energiju u ispunjavanju planova za istrebljenje koje je napravio Reichführer SS-a**", odnosno Himmler.

Eichmann je, također, bio "protivnik ideje selekcije (iz transporta) Jevreja koji su bili sposobni za rad. Smatrao je to kao opasnost za njegovu šemu 'konačno rješenje', zbog mogućnosti masovnog bježanja ili nekih drugih događaja koji bi ostvarili preživljavanje Jevreja". Po njegovom mišljenju akciju je trebalo pokrenuti protiv svakog Jevreja i "takve akcije se moraju dovesti do kraja što je prije moguće, kako je bilo nemoguće pretpostaviti krajni ishod rata. Već u 1943-oj on je sumnjao u potpunu Njemačku pobjedu i vjerovao da bi kraj mogao doći prije ispunjenja zadatka".

zaklonjeno šumana i živicama i nije bilo daleko od željeznice. Tijela bi mogla biti pokopana u dugačkim, dubokim jamama, iskopanim na obližnjim livadama”.¹⁹

Eichmann i Höß tada nisu “razmišljali” o spaljivanjima leševa. Nakon ispitivanja gasnih postrojenja koja su postojala u to doba, izračunali su da bi odgovarajućim gasom bilo moguće istovremeno ubiti oko 800 ljudi. Tehnologija korištena ranije, u logoru Chelmno, mogla je ubiti 564 osobe dnevno, dok je upotreba postrojenja koje su predviđali Eichmann i Höß omogućavala više dnevnih “ciklusa” od po 800 ljudi. Te su brojke kasnije dokazane i u praksi.

Eichmann tada Hößu nije mogao saopštiti datum početka operacije istrebljenja Jevreja, jer je sve bilo u fazi preliminarnih razgovora i zbog toga što Himler još uvijek nije izdao neophodna naređenja. Eichman se vratio u Berlin, kako bi Himmlera obavijestio o razgovoru sa Hößom. Nekoliko dana kasnije Höß je (po kuriru) Himleru poslao detaljan plan lokacije i opis instalacija. Iako Höß nije primio potvrdu ili odluku o svom izvještaju, Eichmann mu je kasnije rekao da je Himmler bio saglasan s njegovim prijedlozima.

Krajem novembra 1941. u Eichmannovom uredu u Berlinu održana je konferencija, kojoj je prisustvovao cjelokupni Ured za Jevreje, na kojoj je, pored ostalih, po naređenju, prisustvovao i Höß. Takozvanim “Središnjim uredom za iseljavanje Jevreja” (*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*), sa sjedištem u Beču, upravljao je od njegovog formiranja 1938. Adolf Eichmann. Eichmannovi predstavnici u različitim zemljama izvještavali su o trenutnim fazama operacije i poteškoćama na koje su nailazili, kao što su: smještaj zatvorenika, nabavka vozova za prijevoz, planiranje rasporeda i dr.²⁰

U jesen 1941. Gestapo je dobio tajnu naredbu da istrijebi ruske *Politruks*,²¹ komesare i izvjesne političke službenike iz logora ratnih zarobljenika, i da ih prebaci u najbliži koncentracioni logor, radi likvidacije. Manji broj tih zatvorenika konstantno je stizao u Auschwitz i bili su ubijani u grobnoj jami blizu tzv. Raspodjelnih zgrada²² ili u dvorištu

¹⁹ Pripreme za akciju protiv Jevreja rađene su, tvrdi Höß, od strane članova Eichmannovog štaba, smještenog u određenim državama, “koje su dobro upoznate sa državom i sposobne da pripreme potrebnu osnovu”. Tako je, primjera radi, Wisliceni djelovao u Slovačkoj, Grčkoj, Rumuniji, Bugarskoj i Mađarskoj. Pregovori sa vladama tih država bili su sastavljeni od strane njemačkih diplomatskih predstavnika, u većini slučajeva od strane ovlaštenih predstavnika Ministarstva vanjskih poslova.

“Te vlade koje su pristale na izručenje Jevreja organizovale su hapšenje i izručenje. Eichmann je onda sa njima raspravljao o detaljima transporta i dao im prednosti njegovih iskustava koja su povezana sa ovim hapšenjem. U Mađarskoj, na primjer, akcija je obavljena od strane Ministarstva unutrašnjih poslova i policije. Eichmann i njegove kolege su nadgledali operaciju i intervenisali da li je vršena presporo ili bezbrižno. Eichmann štab je morao, također, da učini taj transport mogućim i da postavi raspored sa ministrom transporta”.

²⁰ Govoreći o tom sastanku, Höß navodi kako nije “mogao shvatiti kada je trebao biti početak /operacije istrebljenja Jevreja - primj. S. Č./, niti je Eichmann već pogodnu vrstu plina”.

²¹ “*Politruk*” (политический руководитель), ruski termin koji označava (komunističke) političke komesare.

²² Riječ je o zgradama u osnovnom logoru, gdje su bili smješteni odjeća i oprema SS-ovaca, te dokumenti.

Bloka II. Kada je Höß bio odsutan s dužnosti, Hauptsturmführer Fritsch je na vlastitu inicijativu protiv ruskih zarobljenika koristio gas. U tom je cilju Fritsch punio podzemne zatvorske ćelije ruskim zarobljenicima i, zaštićen gasmaskom, puštao gas Cyclon B (ili *Zyklon B*) u njih, ubijajući žrtve trenutno.

Za vrijeme Eichmannove posjete koncentracionom logoru Auschwitz Höß ga obavijestio o korištenju gasa Cyclon B protiv ruskih zarobljenika. Tada su odlučili da ga koriste za operaciju masovnog istrebljenja Jevreja. Gas Cyclon B bio je u toj mjeri ubojit za ljude da su nacisti u prvobitnim pokušajima manjom količinom nego što je planirano uspjeli ostvariti odgovarajuće razmjere uništenja. Tako su četiri kilograma gasa više nego dovoljna za trenutnu smrt oko hiljadu osoba.

Nacisti su, upotrebom gasa Cyclon B, nastavili sa ubijanjem ruskih zarobljenika, koji su dovođeni - deportovani u Auschwitz. Tako je samo iz jednog transporta plinom ubijeno 900 ruskih zarobljenika, pri čemu je bilo potrebno nekoliko dana da se kremiraju njihovi leševi. Međutim, ta ubijanja nisu vršena u Bloku II, “jer je nakon prethodne upotrebe cijela zgrada morala biti zračena barem dva dana”, već u mrtvačnici krematorija pored bolničkog bloka, koja je korištena kao **gasna komora**, “nakon što su vrata učinjena otpornim (nepropusnim) na gas, a neke rupe u krovu zatvorene, jer se kroz njih gas mogao širiti”.

“Uspjeh” vojnog pohoda na Sovjetski Savez i drugi razlozi potakli su naciste na odluku da, umjesto ranije planirane deportacije na Istok, provedu “konačno rješenje jevrejskog pitanja”: uništenje cjelokupne jevrejske populacije u Evropi.

Odluku o “konačnom rješenju jevrejskog pitanja” u čitavoj okupiranoj Evropi donio je najuži krug nacista najvišeg ranga 20. januara 1942, na tajnoj konferenciji u luksuznoj vili na obali jezera Wannsee kod Berlina.

Dana 20. januara 1942. u vili na jezeru u berlinskoj četvrti Wannsee održan je vanredan sastanak visokih funkcionera Nacističke stranke i njemačke Vlade, kako bi službeno odobrili, uskladili i omasovili realizaciju “konačnog rješenja jevrejskog pitanja”. Sastankom je predsjedavao general pukovnik SS-a Reinhard Heydrich, komandant Glavne uprave za sigurnost Reicha, središnje policijske službe pod čijom se komandom nalazila i tajna državna policija (Gestapo). Heydrich je sastanak sazvao na temelju okružnice koju mu je šest mjeseci ranije poslao zamjenik Adolfa Hitlera, Hermann Göring, kojom su potvrđene Heydrichova ovlaštenja u vezi sa realizacijom “konačnog rješenja”. Nacisti su na Konferenciji u Wannseeu verifikovali planove za “konačno rješenje jevrejskog pitanja”, odnosno istrebljenje Jevreja u Evropi, iza kojeg je stajala državna politika i njeni najviši organi vlasti.

R. Heydrich je od Adolfa Hitlera lično bio ovlašten da realizuje taj plan. Svim državnim službama bilo je naređeno da, pod vodstvom SS-a, učestvuju u istrebljenju. Određeno je da svi nesposobni za rad trebaju biti odmah ubijeni, a drugi odvedeni na prisilni rad pod minimalnim životnim uslovima sve dok ne umru od iscrpljenosti. Kao oblik masovnih likvidacija naređeno je ubijanje plinom i strijeljanje. Nakon Heyndrichove pogibije, za provođenje plana bio je odgovoran Adolf Eichmann.

“Konačno rješenje” je kodni naziv nacističkog režima za svjesno i plansko masovno ubijanje svih evropskih Jevreja. Tokom sastanka u Wannseeu funkcioneri njemačke Vlade razgovarali su o istrebljenju Jevreja bez imalo oklijevanja ili grižnje savjesti. Heydrich je izračunao kako bi prema tom zločinačkom planu bilo ubijeno više od 11 miliona Jevreja u više od dvadeset država Evrope.

Nakon što je usvojen način najdjelotvornijeg masovnog uništenja Jevreja, odmah se počelo sa radom na pretvaranju koncentracionih logora u logore za istrjebljenje, uz korištenje otrovnog gasa. Kompozicije vozova punih jevrejskih muškaraca, žena i djece neprekidno su pristizale iz svih država Evrope u Auschwitz, Treblinku i ostale logore za istrebljenje u okupiranoj Poljskoj.

“Konačno rješenje” sistematično je funkcioniralo tri naredne godine, sa tri miliona Jevreja iz okupirane Poljske i iz drugih okupiranih zemalja i teritorija. Mladi i zdravi Jevreji korišteni su za ropski rad do smrti. Ostatak je, uključujući i 1,5 miliona djece, deportovan pravo u gasne komore, i nakon toga kremiran. Kosa, cipele, naočale, čak i zlatne plombe u zubima, sistematično su prikupljane za ponovnu upotrebu. Operacija istrebljivanja Jevreja zaustavljena je nakon što su Saveznici vojno porazili Wermacht i oslobodili logore 1945.

5. Logori za istrebljenje

Nakon tajnog sastanka u Wannseeu, 20. januara 1942, kada su visoki nacistički funkcioneri njemačke Vlade dogovorili i uskladili realizaciju “konačnog rješenja jevrejskog pitanja”, nacisti su Jevreje iz zapadne Evrope i drugih okupiranih država počeli slati u logore smrti u okupiranoj Poljskoj.

Nacisti su u okupiranoj Poljskoj i drugim mjestima od 1942.-1944. počeli zatvarati geta, deportujući civile u “logore za istrebljenje” - logore smrti, opremljene plinskim komorama.

Nacisti su na području okupirane Poljske formirali šest logora za istrebljenje Jevreja i drugih grupa: Chelmno (blizu Litzmannstadta - Lodž), Belzec (blizu Limberga), Sobibor (blizu Lublina), Treblinka (na Bugu), Maidanek (Lublin),²³ te Auschwitz-Birkenau.

Chelmno je bio prvi logor u kojem su vršena masovna ubistva. Pripadnici SS-a i policije koristili su zapečaćene kamione u koje su preusmjeravali dovod plina ugljičnog monoksida koji je izazivao gušenje žrtava. U tom logoru, smještenom na poljskom tlu (poljoprivredno imanje) pripojenom nacističkoj Njemačkoj, od decembra 1941. do marta 1943, te u junu i julu 1944, nacisti su ubili najmanje 152.000 Jevreja, kao i neutvrđeni broj Roma i Poljaka, gušeći ih plinom u posebno prilagođenim kombijima.

Logor za istrebljenje u kojem su logoraši ubijani upotrebom plinske komore nalazio se i u **Belzecu**, gdje je od marta 1942. do decembra 1942. ubijeno oko 600.000 ljudi, uglavnom Jevreja, kao i neutvrđeni broj Roma.

Njemačke SS i policijske jedinice deportirale su u martu i aprilu 1942. Jevreje iz Lublina (Opće namjesništvo) u Belzec, gdje su i ubijeni. Lublinske deportacije bile su prve velike deportacije u okviru *Operacije Reinhard*, kako je glasio kodni naziv njemačkog plana za istrebljenje više od 2 miliona Jevreja koji su živjeli na teritoriji Općeg namjesništva u okupiranoj Poljskoj.

Sobibor je otvoren u maju 1942, kada je otpočela operacija ubijanja u plinskim komorama. Nacisti su 23. septembra 1943. naredili deportaciju svih Jevreja iz vilniuskog geta. Pripadnici SS-a i policije u Vilniusu deportirali su 4.000 Jevreja u logor za istrebljenje Sobibor, a oko 3.700 ljudi u radne logore u okupiranoj Estoniji. Logor Sobibor je zatvoren

²³ I pored sklonosti pojedinih historičara tvrdnji kako je Majdanek, s obzirom na njegovo funkcioniranje, bio više nalik koncentracionom logoru, nego logoru za istrebljenje, većina ga naučnika, ipak, ubraja u logore smrti zbog velikog broja zatočenika koji su u njemu umrli, te zbog toga što su u njemu nacisti ubijali otrovnim plinom.

nakon pobune logoraša 14. oktobra 1943.²⁴ Do novembra 1943. nacisti su u Sobiboru ubili oko 250.000 Jevreja.

Treblinka je otvorena u julu 1942, kada su nacisti započeli ubijanje u plinskim komorama, a zatvorena u novembru 1943. Nacisti su iz varšavskog geta od 22. jula do 12. septembra 1942. u logorima za istrebljenje i koncentracione logore deportirali oko 300.000 Jevreja, od čega je oko 260.000 prebačeno u logor za istrebljenje Treblinku, gdje su ubijeni.

SS i policijske jedinice su od 18.-22. januara 1943. deportirale više od 5.000 Jevreja iz varšavskoga geta u logor za istrebljenje Treblinka. Pripadnici jevrejske organizacije otpora (*Zydowska Organizacja Bojowa* ili kraće *ZOB*) pokrenuli su oružanu pobunu protiv nacista u vrijeme racije na Jevreje i njihove deportacije.

U okviru događaja nazvanim Ustankom u varšavskom getu, od 19. aprila do 16. maja 1943, jevrejski borci su pružili organizirani oružani otpor njemačkom pokušaju likvidacije geta. Njemačke SS i policijske jedinice deportirale su mnoge preživjele borce u Treblinku, dok su ostale prebacili u Maidanek i radne logore u Trawnikima i Poniatowi u Općem namjesništvu. Neznatan broj preživjelih članova jevrejskog pokreta otpora uspjela je pobjeći iz geta i pridružiti se partizanskim grupama u šumama oko Varšave.

U logoru za istrebljenje Treblinka 2. avgusta 1943. došlo je do pobune jevrejskih zatočenika. Iako je više od 300 logoraša uspjelo pobjeći, većinu su uhvatili i ubili pripadnici SS-a i policija uz pomoć vojske. Pripadnici posebnog odjela SS-a natjerali su preživjele logoraše da uklone sve dokaze o postojanju logora. Nakon razgradnje logora za istrebljenje u novembru 1943, pripadnici posebnog odjela poubijali su preostale logoraše. U ustanku logoraša početkom avgusta 1943. uništen je veći dio logora. U logoru Treblinka, fizički najvećem od svih logora za istrebljenje, ubijeno je najmanje 750.000 Jevreja i najmanje 2.000 Roma.

Jedinice njemačkog SS-a i policije 3.-4. novembra 1943. provele su operaciju nazvanu *Festival žetve*. Cilj te operacije bila je likvidacija nekoliko radnih logora na području Lublina. Tokom *Festivala žetve* nacisti su ubili najmanje 42.000 Jevreja u Majdaneku, Trawnikima i Poniatowoj.

Gotovo sve žrtve u logorima Chelmo, Belzec, Sobibor i Treblinka bili su Jevreji, a manji broj Romi, Poljaci i sovjetski ratni zarobljenici. Ta četiri logora preživio je veoma mali broj ljudi, jer je većina žrtava ubijena odmah po dovođenju u logor.

²⁴ Jevrejski zatočenici logora smrti Sobibor podigli su 14. oktobra 1943. oružani ustanak. Oko 300 zatočenika uspjelo je pobjeći. Uz pomoć njemačke vojske, pripadnici SS-a i policije uhvatili su i zatim likvidirali više od stotinu zatočenika. Nakon završetka pobune, posebne jedinice SS-a zatvorile su i demontirale logor za istrebljenje Sobibor.

U logoru **Maidaneku**, koji je i sam imao dvostruku ulogu kao logor za istrebljenje i koncentracioni logor, je između 170.000 i 235.000 ljudi ubijeno u plinskim komorama ili umrlo od pothranjenosti, brutalnosti i bolesti.

Auschwitz-Birkenau (u blizini poljskog grada Oswiecima),²⁵ koji je ujedno bio i koncentracioni logor i logor s ropskom radnom snagom postao je logorom za istrebljenje, u kojem je pobijeno najviše evropskih Jevreja i Roma.

Sa istrebljenjem Jevreja u konclogoru Auschwitz nacisti su, vjerovatno, otpočeli septembra 1941.²⁶ Jevreji iz Gornje Šlezije su prvi bili na udaru. Oni su uhapšeni od strane policijske jedinice u Katovicama (Kattowitz) i prevezeni vozovima na sporedni kolosjek na zapadnoj strani željezničke pruge Auschwitz - Dzierżice, gdje su istovareni.²⁷

Nakon prvih eksperimentalnih ubistava plinom (ubijajući žrtve ciklonom B) u tom logoru 3. septembra 1941. - žrtve su bile 250 izgladnjelih Poljaka i 500 sovjetskih ratnih zarobljenika - masovna su ubistva postala svakodnevnom rutinom.

Nacisti su 26. novembra 1941. formirali drugi logor u Auschwitzu-Birkenau ili Auschwitz II. Logor je izvorno bio namijenjen zatočenju velikog broja sovjetskih ratnih zarobljenika. Međutim, kasnije je pretvoren u logor za istrebljenje.

Više od milion ljudi ubijeno je u Auschwitz-Birkenauu, pri čemu su 9 od 10 žrtava bili Jevreji. Pored toga, u plinskim komorama tog logora umirali su i Romi, sovjetski ratni zarobljenici, te bolesni logoraši svih nacionalnosti. Od 15. maja do 9. jula 1944. gotovo 440.000 Jevreja deportirano je iz Mađarske. Ti su ljudi, transportirani u više od 140 željezničkih kompozicija, gotovo bez izuzetka završili u Auschwitzu. Bio je to, vjerovatno, najveći pojedinačni slučaj masovne deportacije tokom holokausta.

Nacisti su 27. marta 1942. započeli organizovanu deportaciju Jevreja iz Francuske. Do kraja avgusta 1944. nacisti su deportovali na istok, uglavnom u logor za istrebljenje Auschwitz-Birkenau u okupiranoj Poljskoj, više od 75.000 francuskih Jevreja, od kojih velika većina nije preživjela.

Nacisti su 4. maja 1942. proveli prvi izbor žrtava za smrt u plinskoj komori logora za istrebljenje Auschwitz-Birkenau. Slabi, bolesni i “nesposobni” izdvojeni su i zatočeni u poseban logorski odjel, a zatim su odvedeni u plinske komore i ubijeni. Od 20. maja 1940. do

²⁵ Koncentracioni logor Auschwitz I (poljski Oświęcim) je otvoren 20. maja 1940, a izgradnja logora za istrebljenje Jevreja (Auschwitz II ili Birkenau) počela je u oktobru 1941.

²⁶ Rudolf Höß tvrdi da ne može reći “kada je tačno počelo istrebljenje Jevreja”. S tim u vezi, on navodi kako je “vjerovatno to bilo u septembru 1941.”, da bi u nastavku iste rečenice ustvrdio kako je to “možda potrajalo sve do januara 1942.”, odnosno da istrebljenja nije bilo do januara 1942. Neprihvatljivo je takvo “sjećanje” (prvog) komandanta koncentracionog logora Auschwitz.

²⁷ Ti vozovi, po “sjećanju” Hößa, “nikada nisu sadržavali više od 1.000 zatvorenika”.

27. januara 1945. više od milion ljudi ubijeno je ili umrlo u logorskom kompleksu Auschwitzu. Gotovo 865.000 ljudi nikada nije zavedeno u evidencije, te su najvjerojatnije bili predodređeni za smrt u plinskoj komori odmah po dolasku. Devet od deset osoba ubijenih u logorima Auschwitzu bili su Jevreji.

Njemačke vlasti su 31. maja 1942. otvorile radni logor I. G. Farben u Auschwitzu III (također poznat pod nazivom Monowitz ili Buna) u blizini glavnog logorskog kompleksa u Auschwitzu.

Nacisti su 15. jula 1942. počeli deportirati u Auschwitz holandske Jevreje iz tranzitnog logora Westerbork u Holandiji. Do 13. septembra 1944. u više stotina željezničkih transporta više od 100.000 ljudi odvedeno je u logore za istrebljenje i koncentracijske logore u Njemačkoj i u Općem namjesništvu.

Nacisti su 1. avgusta 1942. započeli organizovanu deportaciju Jevreja iz Belgije. Deportacije su nastavljene sve do kraja 1944. Deportirano je više od 25.000 Jevreja, odnosno polovina ukupne jevrejske populacije u Belgiji, u logor za istrebljenje Auschwitz-Birkenau, gdje je većina i umrla.

Tokom ljeta 1942 transporti Jevreja u Auschwitz su znatno povećani. Zbog toga su nacisti bili prisiljeni da naprave nove zgrade za istrebljenje. Odabrali su i pripremili poljoprivredno dobro zapadno od buduće strane krematorija III i IV i izgradili dvije barake pored bunkera I i tri pored bunkera II, u kojima su žrtve razdvajane.

U ljeto 1942. Himmler je, u pratnji gauleitera, posjetio koncentracioni logor Auschwitz i “posmatrao svaki detalj cijelog procesa uništenja, od trenutka kada su zatvorenici istovareni, do pražnjenja Bunkera II.

Ubrzo nakon te posjete, Himmler je naredio da sve masovne grobnice, u kojima su nacisti smještali tijela logoraša, **“moraju biti otvorene, a sva tijela spaljena”**, pri čemu **“pepeo treba biti odlagan na takav način da nikada u budućnosti ne bude moguće izračunati broj spaljenih tijela”**.

Od kraja ljeta 1942. nacisti su u koncentracionom logoru Auschwitz spaljivali leševe: **“u početku na drvenim lomačama koje su ‘podnosile’ oko 2.000 leševa, a kasnije u jamama sa prethodno spaljenim tijelima. Prvobitno je naftni otpad posipan po tijelima, a kasnije je korišten metanol. Tijela su spaljivana u jamama, danju i noću, neprestano”**.

Do kraja novembra 1942. **“sve masovne grobnice su ispražnjene”**. Broj leševa u njima je, po Hoess-u, iznosio 107.000.

Njemačke SS, policijske i vojne jedinice 15. marta 1943. počele su deportirati Jevreje iz grčkog grada Soluna u Auschwitz. Od 20. marta do 18. avgusta u kompleks logora

Auschwitz pristiglo je više od 50.000 grčkih Jevreja. Većina je ubijena u plinskim komorama Birkenaua.

Heinrich Himmler, komandant SS-a, 21. juna 1943. naredio je likvidaciju svih geta u baltičkim državama i u Bjelorusiji (*Reich Commissariat Ostland*), te deportaciju svih Jevreja u koncentracione logore.

Nacisti su 15. septembra 1943. kaunaski geto pretvorili u koncentracioni logor (koncentracioni logor Kauen).

Nacisti su 21. oktobra 1943. proglasile službenu likvidaciju geta u Minsku nakon ubistva preostalih 2.000 Jevreja.

Mađarska žandarmerija (pokrajinske policijske jedinice), pod komandom SS-funkcionera, od 15. maja - 9. jula 1944. deportirala je gotovo 430.000 Jevreja iz Mađarske. Većina ih je otpremljena u Auschwitz-Birkenau, gdje su pripadnici SS-a gotovo polovinu likvidirali u plinskim komorama odmah po dolasku transporta.

Nacisti su od 7.-30. avgusta 1944. likvidirali geto u Lodzu i deportirali oko 60.000 Jevreja i neutvrđen broj Roma u Auschwitz-Birkenau.

Pripadnici slovačkog pokreta otpora su u periodu od 28./29. avgusta do 22. oktobra 1944. podigli oružani ustanak protiv marionetske slovačke vlade. U septembru i oktobru te godine nacisti su, uz podršku slovačkih fašističkih paravojnih jedinica, deportirali oko 10.000 slovačkih Jevreja u Auschwitz-Birkenau.

U logoru Auschwitz-Birkenau 6. oktobra 1944. pripadnici jedinice *Sonderkommando* (posebna jedinica jevrejskih logoraša koja je radila na uklanjanju leševa iz plinskih komora i njihovu spaljivanju) digli su u zrak Krematorij IV i poubijali logorske stražare. U sukobu s jedinicama SS-a i policije ubijeno je oko 250 pobunjenika. Nakon što je pobuna ugušena, SS i policija ubili su još 200 pripadnika jedinice *Sonderkommando*.

Posljednji transport Jevreja iz Theresienstadta (Terezina) 30. oktobra 1944. stigao je u Auschwitz. Tokom oktobra nacisti su deportirali oko 18.000 Jevreja u kompleks logora Auschwitz. Većina ih je ubijena u plinskim komorama Birkenaua.

Nacisti su izgradili logore smrti sa ciljem da istrijebe Jevreje, Rome i ostale "neželjene" grupe. Metode ubijanja zatočenika su bile slične u svim nacističkim logorima za istrebljenje. Žrtve su stizale u željezničkim teretnim vagonima i putničkim vozovima, uglavnom iz geta i logora u okupiranoj Poljskoj, te iz gotovo svih drugih zemalja istočne i zapadne Evrope i Balkana. Odmah po dolasku, muškarci su odvajani od žena i djece. Svi su bili prisiljeni skinuti odjeću i predati sve svoje vrijednosti. Zatim su ih nage tjerali u plinske komore, koje su bile uređene nalik na tuširaonice, a zatim ih gušili, ugljičnim monoksidom ili

Ciklonom B (oblik kristalizirane cijanovodične kiseline, u nekim su ga logorima, također, upotrebljavali i kao sredstvo protiv gamadi). Manji broj zatočenika izabranih za prisilni rad bio je, nakon karantina, izložen glađu, svim vremenskim prilikama, epidemijama, seksualnom mučenju, medicinskim eskperimentima i brutalnosti. Mnogi to nisu preživjeli.

Jevreji odabrani za usmrćivanje gasom u logoru Auschwitz odvođeni su tiho koliko je moguće u *krematorij*, pri čemu su muškarci odvajani od žena. U svlačionici su zatvorenici Specijalnog odjela, određeni za tu svrhu, govorili logorašima **“da moraju ostaviti svoju odjeću uredno zajedno, te zapamtiti gdje su ih ostavili tako da ih mogu brzo pronaći nakon čišćenja od vaški. ... Nakon svlačenja, Jevreje su odvodili u gasne komore, opremljene tuševima i cijevima za vodu, koje su davale privid stvarnog kupatila. Žene su ulazile prve, sa svojom djecom, a pratili su ih muškarci koji su uvijek bili u manjem broju”**. Nakon toga, nacisti su vrata vrlo brzo zaključavali i gas-dezinfektori su **“trenutno puštali gas kroz ventile u platformu gasnih komora, niz otvor za zračenje koji je vodio do poda”**. To je osiguravalo brzo širenje gasa. Oni koji su stajali najbliže indukcionim ventilima bili su ubijani odmah. Oko jedne trećine zatvorenika umiralo je odmah. **“Preostali koji su se teturali počinjali su da vrište i da se bore za zrak. Vrištanje je ubrzo prelazilo u smrtne krikove i u nekoliko minuta su svi mirno ležali. Nakon dvadeset minuta najkasnije, nijedan pokret se nije mogao čuti”**.

Nacisti su otvarali vrata pola sata nakon puštanja gasa i upaljavali ventilaciju. Nakon toga odmah su uklanjali leševe. Specijalni odred je radio na uklanjanju zlatnih zuba i kose sa žena. Poslije toga tijela su podizali liftom i postavljali ispred peći koje su u međuvremenu naložene. Zavisno od veličine tijela, do tri leša je moglo biti stavljeno u jednu retortu istovremeno. Vrijeme potrebno za kremaciju je, također, zavisilo od toga, ali je prosječno trebalo dvadesetak minuta. Krematoriji jedan i dva su mogli kremirati oko dvije hiljade tijela u 24 sata, a III i IV hiljadu i po tijela za 24 sata.

U vrijeme **“kada su vatre gorjele konstantno, bez pauze, pepeo koji je padao kroz rešetke bio je neprestano uklanjan i mrvljen u prah. Pepeo je teretnjacima odvožen na mjesto gdje se odmah *raspršivao* (kurziv u originalu - primj. S.Č.) i rastvarao. Pepeo uziman iz jama za spaljivanje blizu bunkera II i krematorija IV odlagan je na isti način”**.

Broj Jevreja koji su deportovani u Auschwitz radi istrebljenja, po Hoess-u, je iznosio 2.500.000 ljudi. Iznoseći tu tvrdnju, Hoess navodi kako on lično nikada nije **“znao konačan broj”** i navodno nije ništa imao, što bi mu pomoglo da to procijeni. S tim u vezi, on navodi

kako se jedino može sjetiti broja od 1.130.000, koga su mu navodno prenijeli Eichmann i njegovi saradnici.

“Dok bi Jevreji bili istovareni na dolasku”, njihove stvari su ostavljane na peronu, sve dok svi nisu uvedeni u zgrade za istrebljenje u logoru, a zatim ih Transportni odred odnosio u Ured za razvrstavanje (Canada I), gdje su razvrstane i dezinficirane. Odjeća svih Jevreja ubijenih gasom u bunkerima I i II ili u krematorijima I do IV je, također, odnošena u Ured za razvrstavanje.

Nacisti su odjeću i obuću pretraživali, “jer bi mogli sadržavati skrivene vrijednosti”, nakon čega su ih skladištili ili prenosili u logor, radi kompletiranja. Kasnije su ih slali u druge logore.

Imovina od posebne vrijednosti, uključujući i novac, je preuzimana od strane posebnog odjela Komande logora i razvrstavana od strane eksperata. Nakit (drago kamenje vrijedno hiljade funti, neprocjenjivi zlatni i platinasti satovi postavljeni dijamantima, prstenje, naušnice i izuzetno skupe ogrlice) je obično bio veoma vrijedan, posebno ako su njegovi jevrejski vlasnici stizali sa Zapada. Jevrejska imovina u logoru Auschwitz procijenjena je na nekoliko miliona funti.

Gotovo u svakom koncentracionom logoru i getu u Evropi bilo je otpora. Osim oružanih pobuna u Sobiboru i Treblinki, jevrejski otpor u varšavskom getu doveo je do junačkog ustanka u aprilu i maju 1943, i pored predvidljivosti pogubnog završetka zahvaljujući nadmoći njemačkih snaga. Spašavanje ili pomoć žrtvama holokausta nije bio prioritet pokretima otpora, čiji je glavni cilj bio vođenje rata protiv Nijemaca. Pa ipak, te su skupine i jevrejski partizani (pokret otpora) ponekad saradivali kako bi spasili Jevreje. Tako su, na primjer, 19. aprila 1943, članovi Nacionalnog odbora za obranu Jevreja, u saradnji sa Kršćanskim radnicima željeznica i pripadnicima pokreta otpora u Belgiji, napali voz koji je upravo krenuo iz belgijskog tranzitnog logora u Malinesu na put prema Auschwitzu, te su uspjeli pomoći jevrejskim deportiranim da pobjegnu.

Nacisti su od 8.-12. jula 1944, usljed pobjedonosnog napredovanja Crvene armije, likvidirali koncentracioni logor Kauen, a 6.000 jevrejskih logoraša prebacili u koncentracione logore Stutthopf i Dachau na teritoriji njemačkog Reicha.

Jedinice SS-a su 22. jula 1944. evakuirale većinu preostalih zatočenika logora Maidanek na zapad pred napredovanjem Crvene armije. Sljedećeg dana Sovjeti su oslobodili Maidanek. Iznenadeni brzim sovjetskim napredovanjem, nacisti nisu uspjeli uništiti logor i dokaze o masovnom ubijanju ljudi.

Nacisti su 25. novembra 1944. započeli uništavanje plinskih komora i spalionica u logoru Auschwitz-Birkenau. S približavanjem Crvene armije, jedinice SS-a su 17. januara 1945. evakuirale logoraše iz kompleksa logora Auschwitz prema unutrašnjosti njemačkog Reicha. Takve su prisilne evakuacije prozване “marševima smrti”. Deset dana kasnije (27. januara) Crvena armija je oslobodila oko 8.000 logoraša koje su nacisti ostavili iza sebe u kompleksu logora u Auschwitz.

Nakon svakodnevnih nacističkih poraza na svim frontovima i sve bržim napredovanjem Crvene armije i njenim izbijanjem na teritoriju trećeg Reicha, krajem 1944, SS je odlučio evakuirati koncentracione logore koje su još držali pod svojom kontrolom. Nacisti su pokušali uništiti dokaze o genocidu, te su deportirali logoraše u unutrašnjost Njemačke, kako bi spriječili njihovo oslobađanje. Mnogi logoraši su umrli pješačeći prema novim odredištima u takozvanim “marševima smrti”. U posljednjim danima rata, u proljeće 1945, uslovi u preostalim koncentracionim logorima odnijeli su još mnoge ljudske živote. Čak su i koncentracioni logori, kao što je Bergen-Belsen, koji nikada nisu bili zamišljeni kao logori za istrebljenje, postali smrtonosnim zamkama za hiljade ljudi, uključujući i Anu Frank, koja je umrla u tom logoru kao žrtva tifusa u martu 1945.

Američke jedinice su 11. aprila 1945. oslobodile logor Buchenwald sa više od 20.000 logoraša; 29. aprila logor Dachau, sa oko 32.000 zatočenih; 5. maja 1945. logor Mauthausen sa više od 17.000 logoraša i koncentracioni logor Gusen (na teritoriji Austrije, pripojenoj njemačkom Reichu), sa više od 20.000 logoraša. U maju 1945. nacistička Njemačka je poražena, vođstvo SS-a je pobjeglo, a logori su prestali postojati.

6. Saveznici i holokaust

O odnosu savezničkih sila prema holokaustu, njegovim počiniocima i njegovim žrtvama, postoji niz različitih gledišta koja, uglavnom kritički, u suštini ocjenjuju da bi u slučaju da su saveznici na holokaust reagovali blagovremeno, razmjere i posljedice holokausta, naročito broj žrtava, mogle su biti znatno manje. Odnos saveznika i neutralnih država opisuje nekoliko kategorija: neznanje, nespремnost, nevoljnost ili neodlučnost u svojoj reakciji.

Već od 1933. su određeni strani krugovi kritikovali unutrašnju politiku Reicha, koja je diskriminirala i progonila Jevreje i druge manjine.

Zapadne sile, prije svega, Britanija i Francuska, međusobno nesložne i pod uticajem reakcionarnih krugova, nisu zaustavile nacističku agresiju u samom njenom početku. Ni Francuska, ni Velika Britanija, nisu bile spremne da se odupru ekspanziji sila Osovine. To je pokazao i Minhenski sporazum, kojim su zapadne sile 29. septembra 1938. prinudile Čehoslovačku da Njemačkoj ustupi Sudetsku oblast.

Zapadni saveznici, su raspolagali podacima o tome šta se događa u okupiranoj Evropi. Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez “primili su iz mnogih izvora dokaze o zvjerstvima, pokoljima i hladnokrvnim masovnim pogubljenjima” koja su vršile hitlerovske snage “iz mnogih zemalja od njih pregaženih”. Međutim, nisu zaustavili holokaust koji je nastavljen sve do kraja rata, odnosno zauzimanja i sloma nacističke Njemačke i konačnog poraza nacističkog genocidnog režima. Imajući u vidu tu činjenicu, pored ostalog, očigledno je postojao određeni stepen evropske i američke odgovornosti za istrebljenje Jevreja i drugih grupa u Drugom svjetskom ratu.

Zapadni saveznici su ostali pasivni ili su podržavali nacističke zločince. Američka udruženja su bila zauzeta raznim poslovima u Njemačkoj 1930.-ih godina XX stoljeća. Kada je “međunarodna zajednica” na Međunarodnoj konferenciji o izbjeglicama u Evianu (predstavnicima 32 države i humanitarne organizacije za pomoć izbjeglicama), održana na inicijativu američkog predsjednika Ruzvelta (od 6.-15. jula 1938.), gdje je vođena bezuspješna rasprava o viznim kvotama za izbjeglice iz nacističke Njemačke, odbila da prihvati jevrejske izbjeglice iz Njemačke - skoro nijedna zemlja nije bila spremna otvoriti svoja vrata izbjeglicama, Geobbels je u svom dnevniku napisao da cijeli svijet želi da radi Jevrejima ono što su im Njemci radili, ali nisu imali hrabrosti. Sjedinjene Američke Države i većina ostalih zemalja nisu bile voljne ublažiti svoje stroge propise o useljavanju. Jedan broj Jevreja je uspio da se naseli u Palestini, koja je tada bila britanska kolonija, a drugi su išli od

države do države suočeni sa zabranama ulaska. Naime, paranoidan strah od izbjeglica oblikovan i opredjeljen nezainteresovanošću međunarodne zajednice, te antisemitizmom, doveo je do toga da su brojne zemlje odbile primiti jevrejske izbjeglice koje su bježale pred sigurnom smrću za vrijeme holokausta. Kuba i Sjedinjene Američke Države 13.-17. maja 1939. odbile su primiti više od 900 izbjeglica, uglavnom, Jevreja, s preko-okeanskog broda *St. Louis*, prisilivši ih na povratak u Evropu.

Vlada Reicha je odluku da putne isprave Jevreja označava slovom “J” donijela na zahtjev vlasti u Švicarskoj, što je 1994. dokazao historičar Jacques Picard, kako bi time mogla “razlikovati” jevrejske izbjeglice od “običnih” Nijemaca koji dolaze u zemlju.

Vlada Sjedinjenih Američkih Država nije vodila politiku spašavanja žrtava nacizma tokom Drugog svjetskog rata. Kao i njihove britanske kolege, američki politički i vojni rukovodioci tvrdili su kako je glavni prioritet pobjeda u ratu, te kako će pobjeda okončati nacistički teror. Većina stranih zemalja, uključujući Sjedinjene Američke Države, Kanadu, Veliku Britaniju i Francusku, nisu bile voljne prihvatiti veliki broj izbjeglica.²⁸ Nakon izbijanja rata, sigurnosne bojazni, pojačane djelomično i antisemitizmom, utjecale su na Ministarstvo vanjskih poslova (na čijem je čelu bio državni sekretar Cordell Hull) i Vladu SAD- a da ne preuzmu gotovo ništa kako bi ublažili ograničenja za odobravanje ulaznih viza.

Svijet je znao šta se dešavalo u okupiranoj Evropi 1939.-1940. prije odluke nacista o “konačnom rješenju jevrejskog pitanja”. Međutim, nije preduzeto ništa. Britanija se borila za svoj život, neutralne SAD su se bojale nacističke ili komunističke infiltracije i svele jevrejsku imigracije na minimum. Službenici antisemitske vlade su, također, imali nekog uticaja, kao i neprijateljski konzuli u Evropi, koji bi mogli prihvatiti ili odbiti molbe za vize.

Kritike saveznika upućene Rajhu pojačane su nakon početka ratnih operacija. Međutim, do (preventivne) evakuacije evropskih Jevreja sa područja koja su bila neposredno pred okupatorskim snagama Rajha i Osovine nije došlo. Štaviše, čak je tehnologija nabavljena iz savezničkih zemalja (“primitivni kompjuteri”) korištena da bi se vršila evidencija počinjenih zločina masovne deportacije i ubistva evropskih Jevreja.

Masovna ubistva evropskih Jevreja na širokom planu su počela istovremeno sa Njemačkim napadom na SSSR u junu 1941. Prve godine nakon toga, informacije su bile neizvjesne i raštrkane. Iako su britanski kršioци prava povremeno čitali poruke njemačke policije o ubistvima Jevreja u raznim mjestima na okupiranim područjima SSSR-a između

²⁸ Britanija je između 9.-10. novembra 1938. (pogroma u Njemačkoj) i izbijanje rata u septembru 1939. prihvatila oko 45.000 Jevreja iz centralne Evrope, uključujući oko 10.000 djece.

juna i septembra 1941, poznavanje kampanje ubistava se ne može izvesti iz toga. Sovijetska obavijest (5. januar 1942.) o masovnim ubistvima Jevreja je viđena kao propaganda. Prvi detaljni izvještaj je stigao u Britaniju iz poljskih izvora i bio je objavljen u britanskoj štampi početkom jula 1942. Obavijest Gerharda Riegnera, iz Svjetskog kongresa Jevreja u Ženevi, sa saznanjima o masovnim ubistvima koje će biti izvršene u bliskoj budućnosti stigao je u London i Washington u avgustu iste godine. Do novembra 1942. to je bilo potvrđeno od strane brojnih izvora. Kao rezultat pritiska poljske Vlade u izbjeglištvu javno obaviještenje od strane Savezničkih sila da Njemci istrebljuju Jevreje je proglašeno u Britanskoj kući zajedništva 17. decembra 1942. U Britaniji je javno mnjenje zahtijevalo da se nešto učini za spašavanje Jevreja. U Sjedinjenim Američkim Državama jevrejske organizacije su zahtijevale isto.

Osamnaestog decembra 1942., dvanaest savezničkih vlada - Belgija, Velika Britanija, Holandija, Grčka, Luksemburg, Norveška, Poljska, SAD, Sovjetski savez, Jugoslavija, te Francuski nacionalni komitet, uključujući i vlade u egzilu - donijele su "Međusavezničku deklaraciju o uništenju Jevreja 1942.", u kojoj je, između ostalog, stajalo da pomenute vlade "najstrožije osuđuju ovu zvjersku politiku hladnokrvnog istrebljenja", te potvrđuju svoju "svečanu obavezu, zajedno sa svim drugim združenim narodima, da osiguraju da odgovorni za ove zločine ne izbjegnu pravdi." Ova se deklaracija smatra "sjemenom" ideje Nürnberškog tribunala. Međutim, njen praktični značaj za vrijeme rata bio je minimalan.

Ni anglo-američka konferencija na otoku Bermuda, u aprilu 1943, nije donijela ništa značajno. Uglavnom, i Sjedinjene Američke Države i Britanija su podcijenile nacističke anti-jevrejske aktivnosti zbog straha da će (u svojim zemljama) biti optuženi da vode rat u ime Jevreja. Antisemitizam je očigledno bio u usponu u SAD-u tokom rata.

Britanska vlada je za vrijeme rata odbila dozvolu za ulazak u Palestinu svim izbjeglicama - oko 55.000 je za šest godina uspjelo da uđe u Palestinu. Razlog je bio strah Britanije od konflikta sa arapskim zemljama, kao što su Egipat, Irak ili palestinski Arapi. Pružanje sigurnog utočišta jevrejskim izbjeglicama, koje su decembra 1942. zahtijevali određeni britanski parlamentarci tadašnji je britanski ministar vanjskih poslova odbio zbog "sigurnosnih razloga" i "geografskih problema".

U januaru 1944. predsjednik Roosevelt formirao je Odbor za ratne izbjeglice u okviru Minsitarstva finansija SAD-a, kako bi olakšao spašavanje ugroženih izbjeglica. Fort Ontario u Oswegu, u državi New York, počeo je funkcionirati kao slobodna luka za ulazak izbjeglica s područja koje su oslobodili Saveznici.

Skupina pod nazivom Jevrejska brigada, utemeljena kao posebna jedinica pridružena britanskoj vojsci krajem 1944, saradivala je s bivšim partizanima na organizaciji Berihe (doslovce, “bijeg”), egzodusa jevrejskih izbjeglica preko zatvorenih kopnenih granica evropskih zemalja do obale mora, radi prebacivanja u Palestinu. Međutim, većinu brodova su presreli Britanci. Tako su, primjera radi, 1947. Britanci zaustavili brod *Exodus 1947* u luci Haifa. Na brodu je bilo 4.500 preživjelih žrtava holokausta, koji su zatim britanskim brodovima silom vraćeni u Njemačku.²⁹

Informacije o Auschwitzu, kao glavnom području masovnih ubistava Jevreja, su prikupljene nakon bjekstva dva jevrejska zatvorenika u aprilu 1944. Zahtjevi za bombardovanje logora su učinjeni i nakon juna 1944, ali su odbijeni od strane sila Saveznika, iz razloga što je odlukom iz januara 1944. odbijena upotreba vojne sile u nevojne svrhe. Ubijanje civila u gasnim komorama je spadalo u nevojnu kategoriju. Službeno obrazloženje se oslanjalo na tehničke poteškoće. Taj izgovor odbija većina historičara. Da li bi bombardovanje logora za istrebljenje zaustavilo ubistva je upitno.

Povećana svijest javnosti u SAD-u, u dijelu uzrokovanom od strane grupe desničarskih palestinskih jevrejskih aktivista oko “Petar Bergson“ (pseudonim za Hiller Kook-a), s jedne strane, te lični angažman broja (ne-židovskih) službenika u Državnoj blagajni, s druge strane, prisilila je na kraju predsjednika Roosvelta da uspostavi Direkciju za ratne izbjeglice - januara 1944. Direkcija je, kroz svoje izaslanike u brojnim SAD diplomatskim misijama u Evropi, pokušavala da spasi posebno ugrožene osobe koje su bile većinom Jevreji. Međutim, uspjesi Direkcije, i pored toga što je pokušavala pomoći u spašavanju jevrejskih grupa i organizacija i osiguranju hrane onima koji su bili zarobljeni u nacističkoj Evropi, su bili ograničeni.

Savezničke vazduhoplovne snage nisu uložile napor da pruže podršku brojnim zatvorenicima iz koncentracionih logora u posljednjim sedmicama rata u “marševima smrti”. Broj žrtava u tim “marševima smrti” još nije utvrđen, ali je se kreće u stotinama hiljada.

SSSR nije ispoljio nikakav interes za sudbinu Jevreja. To je dijelom zbog porasta antisemitizma unutar sovjetskog rukovodstva, ali i općeg stava Sovjeta koji su vidjeli naciste

²⁹ Brod *Exodus 1947* s 4.500 jevrejskih izbjeglica 11. jula 1947. je otplovio iz južne Francuske prema Palestini, koja je tada bila pod britanskom upravom, i pored ograničenja koje su Britanci uveli za useljavanje Jevreja. Britanci su presreli brod i prisilili ga da skrene prema palestinskoj luci Haifi, a zatim krene na put prema francuskoj luci Port-de-Bouc, gdje je ostao usidren više od mjesec dana.

Britanci su 8. septembra 1947. odveli jevrejske izbjeglice s broda *Exodus 1947* i njemački grad Hamburg i prisilno ih vratili u logore za raseljene osobe. Sudbina *Exodus 1947* naglasila je težak položaj preživjelih žrtava holokausta u logorima za raseljene osobe i pojačala međunarodni pritisak na Veliku Britaniju da Jevrejima dopusti slobodno useljavanje u Palestinu.

kao stroj za ubijanje, uglavnom, Slavenskih naroda i komunističkog režima. Po potpisivanju *Pakta Ribentrop - Molotov*, odnosno Hitler - Staljin, sovjetske vlasti su određene njemačke Jevreje, čak i jevrejske komuniste iz Njemačke, isporučile nacističkim vlastima. Kada je Njemačka izvršila napad nad SSSR u junu 1941. Sovjetske vlasti su pokušale zaustaviti Jevreje (i druge) iz okupiranih područja u istočnoj Poljskoj, Baltičkim državama i sjevernoj Rumunjskoj od bjekstva u sovjetska područja. Međutim, nakon nekoliko dana stav je promijenjen i najmanje 300.000 Jevreja iz tih područja je pobjeglo u Sovjetsku unutrašnjost, uglavnom do srednje Azije. Oni su tretirani kao i sve ostale izbjeglice. Međutim, situacija je bila haotična, postojao je nedostatak hrane, a bolesti su bile jako raširene. Mnogo hiljada je umrlo, ali detaljni brojevi su još uvijek nedostupni. Činjenica da je ostatak preživio je zbog pobjede Crvene armije i prijateljske ravnodušnosti sovjetskih političara. Preživjeli su napustili SSSR nakon rata. Istovremeno, postoje i izvještaji o tome kako su pripadnici partizanskih brigada Jevreje odbijali primiti kao suborce, te da su ih često zlostavljali ili im otuđivali oružje i hranu.

Zaključno u kontekstu Savezničkog stava prema holokaustu, treba napomenuti i to da su neki istraživači, ali i predstavnici preživjelih, iznijeli stav da su određene vodeće sile u savezničkim vladama podlegle nacističkoj propagandi koja je “svjetsku jevrejsku zavjeru” optuživala za to da je izazvala rat, kako bi u zemljama, kao što su Velika Britanija i SAD, mogla preuzeti vlast. Nadahnut antisemitizmom i nepotrebnim pseudo-kvalifikacijama žrtvene grupe (što se dogodilo skoro svim drugim žrtvama genocida - žrtva je sama sebi kriva, žrtva nije bezrazložno izložena progonu, žrtva je “opasna”, itd.), holokaust bi se mogao na teret staviti, ne samo njegovim direktnim počiniocima, nacističkom režimu i njegovim marionetskim režimima i kolaboracionistima, nego i svim *bystanderima* - promatračima koji su holokaust vidjeli kao sporednu pojavu, odnosno, kako je za holokaust odgovorna cijela Evropa.

Sličnu ulogu “nijemog promatrača” mnogi su pripisali i (katoličkoj) crkvi. Sama crkva je već 1555. godine u papinskoj buli *Cum nimis absurdum* Jevrejima, kao “ubicama Krista”, pripisala sopstvenu krivicu za “vječno ropstvo”, zabranila kontakt i suživot između Jevreja i kršćana, i na različite druge načine ograničila slobode Jevreja nastanjenih u Papinskoj državi. Odnos pape Piusa XII prema holokaustu okarakterisan je njegovom ličnom blagonaklonjenošću Njemcima i opsjednutošću katoličkom prijetnjom. On je, kako je pokazalo istraživanje Michaela Phayera, već 1942. znao za zločine nacističkog režima nad Jevrejima, ali i ustaškog režima nad ne-katolicima u NDH, te nije po tom pitanju preduzeo ništa.

U kontekstu odnosa Saveznika prema holokaustu neophodno je, tretirajući i razmatrajući pitanje sprečavanja holokausta i zločina genocida uopšte, istaći evidentnu krucijalnu činjenicu da je međunarodna zajednica u svim dosadašnjim slučajevima zločina genocida intervenisala tek onda nakon što je zločin izvršen. Teško je, čak i vodećim stručnjacima - istraživačima u oblasti istraživanja holokausta i genocida, navesti ijedan primjer gdje je međunarodna zajednica pravovremeno reagovala i efikasnom intervencijom u bilo kom obliku spriječila zločin genocida. Sve vojne intervencije u zaustavljanju oružanog sukoba u okviru kojeg je izvršen zločin genocida, uključujući Bosnu i Hercegovinu i Ruandu, uslijedile su tek nakon što je zločin genocida već počinjen i one, nažalost, nisu imale primarni cilj sprečavanje genocida, već su isključivo vodile računa o svojim političkim interesima, deklarisanim kroz vlastite političke ciljeve.

Dr Ton Zwaan tvrdi da je u većini slučajeva genocid zaustavljen “tek nakon žestoke spoljne vojne intervencije”.³⁰ Navedena tvrdnja Dr Zwaana ne odgovara činjeničnom stanju, s obzirom na to da nijedna od vojnih intervencija, čiji je cilj (bio) okončanje oružanog sukoba, u okviru koga je (iz)vršen genocid, nije bila primarno usmjerena u zaustavljanju (i prekidu) genocida.

Nažalost, iskazani stav Dr. Zwaana kod zapadnih teoretičara i istraživača holokausta i genocida ima postulativni karakter i polazište u istraživanju, što je krupna i ozbiljna greška, koju ne možemo imenovati kao previd ili lošu formulaciju ovog autoriteta. Samo lakomisleni i naivni istraživači, koji nekritički promišljaju postojeće teorijske i istraživačke paradigme, mogu u okviru njih prihvatiti ovako krupnu grešku, koju faktički pravdaju najmoćnije i vodeće države svijeta za ono što ne čine i (ili) propuštaju da čine prema malima, slabima i nemoćnim državama i narodima. Naša namjera ove kritičke opaske je da upozorimo sve ozbiljne, savjesne, moralne i odgovorne istraživače da se oslobode ove zablude.

³⁰ T. Zwaan, O ETIOLOGIJI I GENEZI GENOCIDA I DRUGIH MASOVNIH ZLOČINA UPERENIH PROTIV ODREĐENIH GRUPA, u: SREBRENICA: OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Biblioteka SVJEDOČANSTVA br. 22, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2005, str. 44 i 58.

7. Krivično procesuiranje nacističkih nosilaca zločina

Nakon bezuslovne predaje nacističke Njemačke u maju 1945, države pobjednice u Drugom svjetskom ratu (“velika četvorka”: Velika Britanija, Francuska, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez) su se suočile sa izuzetno značajnim problemom: - *kažnjavanje nacističkih zločinaca*. Poslije pobjede, Saveznici su bili primorani ispoštovati obavezu dogovorenu u *Deklaraciji o uništenju Jevreja iz decembra 1942.* i osigurati krivično gonjenje odgovornih za zločine.

Na konferenciji u Jalti, februara 1945. godine, saveznici su, pored demilitarizacije Njemačke, potvrdili i svoju predanost da u Njemačkoj izvrše “denacifikaciju”, što su na *Potsdamskoj konferenciji* jula 1945. i potvrdili.

U *Moskovskoj deklaraciji* šefova vlada tri velike Savezničke sile (Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez), usvojenoj na Moskovskoj konferenciji, oktobra 1943, ukazano je i na nacistička zvjerstva i potrebu kažnjavanja njihovih počinilaca. Ta namjera Savezničkih sila potvrđena je na Jaltskoj konferenciji triju šefova vlada 1945, kada je istaknuta “nepokolebljiva namjera“ da se svi ratni zločinci “podvrgnu pravednoj i brznoj kazni”.

Najpoznatije poslijeratno krivično suđenje za kršenje međunarodnog prava (*za zločine protiv mira, zločine protiv čovječnosti i ratne zločine*) bilo je suđenje “glavnim nacističkim zločincima” u Palači pravde u njemačkom gradu Nürnbergu od 14. novembra 1945. do 1. oktobra 1946. Pred Međunarodnim vojnim sudom (IMT), formiranim Londonskim sporazumom “velike četvorke” i *Nürnberškom poveljom* (8. avgust 1945.), kojim su predviđena i proglašena kažnjivim - nova krivična djela: zločini protiv čovječnosti i zločini protiv mira, u čijem su sastavu bili tužioc i suci koje je imenovala svaka od država pobjednica (Velika Britanija, Francuska, Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države), održano je suđenje za zločine visokim funkcionerima (rukovodstvu) nacističkog režima.³¹ Prvi put je suđeno najvišim državnim i političkim funkcionerima jedne države. Istovremeno su nacističke organizacije proglašene zločinačkim organizacijama: (rukovodstvo)

³¹ Da bi se utvrdila jedinstvena osnova za suđenje ratnim zločincima, Kontrolni savjet za Njemačku je 20. decembra 1945. donio *Zakon broj 10*, kojim su razrađeni principi suđenja. Taj zakon je primjenjivan pred Međunarodnim vojnim sudom, kao i pred drugim sudovima u okupacionim zonama okupirane Njemačke za zločine koje su počinila okrivljena lica nižeg ranga.

Nacionalsocijalističke partije, tajna državna policija (Gestapo), služba sigurnosti (SD), SS jedinice i SH odredi.³²

IMT je trinaesticu osudio na smrt. Trojica su osuđena na doživotni zatvor, a četvorica na kazne zatvora u trajanju od 10 do 20 godina. Jedan optuženik (Hermann Göring) je počinio samoubistvo (u svojo ćeliji) uoči početka suđenja, a trojica su oslobođena optužbe.

U tri godine nakon toga velikoga suđenja održano još 12 sudskih procesa pod pokroviteljstvom Međunarodnog vojnog suda, ali pred američkim vojnim sudovima. Ti su procesi bili usmjereni protiv drugog i trećeg nivoa funkcionera nacističkog režima. Među njima su bili upravnici koncentracionih logora, komandanti odreda *Einsatzgruppen* (pokretnih odreda za smaknuća), ljekari i zdravstveni radnici, rukovodstvo SS-a, njemački vojni komandanti i glavni oficiri, funkcioneri ministarstva pravosuđa, unutarnjih i vanjskih poslova, visokopozicionirani upravnici industrijskih koncerna koji su iskorištavali ropski rad logoraša iz koncentracionih logora, uključujući I. G. Farben i koncern Flick.

Svaka od okupacionih sila (Velika Britanija, Francuska, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez) organizirala je za vrijeme poslijeratne okupacije Njemačke suđenja nacističkim ratnim zločincima, uhvaćenim u vlastitoj zoni okupacije ili optuženim za zločine počinjene u toj zoni. Američke vojne vlasti održale su suđenje u američkoj zoni na mjestu nacističkoga koncentracionog logora Dachau. Općenito govoreći, optuženici na tim suđenjima bili su osoblje i stražari u koncentracionim logorima i ostalim logorima smještenim u zoni o kojoj je riječ, te ljudi optuženi za zločine protiv pripadnika savezničkih oružanih snaga i civilnih organizacija.

Njemački funkcioneri i kolaboracionisti koji su počinili zločine na nekoj lokaciji ili u nekoj zemlji u pravilu su bili izručeni narodu na čijem su teritoriju zločini bili počinjeni, tako da su im sudili nacionalni sudovi. Možda je najslavnije od tih suđenja održano 1947. u poljskom Krakowu komandantu Auschwitza Rudolfu Hössu. Suđenja njemačkim ratnim zločincima i njihovim saradnicima održana su potkraj 1940-tih i početkom 1950-tih godina u Poljskoj, Mađarskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj, Jugoslaviji, te u Sovjetskom Savezu. Nakon formiranja Zapadne Njemačke 1949. mnogi su bivši nacisti naišli na relativno blag tretman sudova. Sudovi u Zapadnoj Njemačkoj donosili su oslobađajuće presude i pravdali ih time što su optuženi slušali naređenja nadređenih oficira. Pojedini nacistički zločinci su oslobođeni, te su nastavili živjeti normalnim životom u njemačkom društvu, pri čemu je relativno velik broj

³² Sovjetski sudija je izdvojio svoje mišljenje, odnosno nije se složio sa oslobađanjem Šahta, Papena i Fričea, zatim sa odlukom po kojoj Hes nije osuđen na smrt, kao i sa odlukom Suda, kojom nisu proglašene kao zločinačke: Vlada Reicha, Vrhovna komanda i Generalštab.

pronašao zaposlenje u privredi. Mnogi ratni zločinci, međutim, nikada nisu ni optuženi, a kamo li kažnjeni. Godine 1958. Savezna Republika Njemačka formirala je središnje tijelo za istraživanje nacionalsocijalističkih nasilnih zločina, kako bi uskladila aktivnosti na istragama protiv nacističkih zločinaca koji su živjeli u Zapadnoj Njemačkoj. Ti su napori, koji se nastavljaju sve do današnjeg dana, ipak doveli do nekih značajnih sudskih procesa, kao što je frankfurtsko suđenje osoblju logora Auschwitz 1960-tih. Istrage protiv nacističkih zločinaca koji su živjeli u Sjedinjenim Američkim Državama stvarno su započele tek 1970-tih i nastavljaju se do danas.

Na Postdamskoj konferenciji, 26. jula 1945, “velika četvorka“ (Velika Britanija, Francuska, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez) je obznanila namjeru da goni vodeće japanske funkcionere za zločine protiv mira, zločine protiv čovječnosti i ratne zločine. General Douglas MacArthur, vrhovni komandant savezničkih snaga u Japanu je, u skladu sa zaključcima Postdamske konferencije, 19. januara 1946, svojom izvršnom naredbom (*Deklaracijom*) potvrdio *Tokijsku povelju* i imenovao Međunarodni vojni sud za Daleki istok (IMTFE).

Japanskim ratnim zločincima je suđeno pred Međunarodnim sudom u Tokiju od maja 1946. do novembra 1948. Pred Sud je izvedeno 25 optuženih ministara, diplomata i vojnih starješina, od kojih je 7 osuđeno na kaznu smrti, 16 na doživotnu robiju, a 2 na zatvor od 7-20 godina.

U Njemačkoj je od 1945. sprovedeno 912 krivičnih procesa protiv 1.875 pojedinaca za zločine počinjene u ime nacističkog režima za vrijeme Drugog svjetskog rata, koji su kao rezultat imali 14 smrtnih, 150 doživotnih i 842 zatvorskih kazni. Činjenica da su (bivši) članovi Njemačke nacionalsocijalističke radničke partije ostali u njemačkom pravosuđu kao sudije ili službenici i poslije 1945. sprječavala je blagovremeno i pravilno gonjenje zločina. Samostalno krivično gonjenje nacističkih zločina je u zapadnonjemačkom pravosuđu počelo tek 1958., kada su predsjednik Međunarodnog komiteta za Auschwitz, Hermann Langbein, i državni tužilac države Hessen u Njemačkoj, Fritz Bauer, sproveli istragu koja je dovela ne samo do hapšenja SS-ovca Wilhelma Bogera, nego i 1963., otvaranje tzv. “Aušvic-procesa” u Frankfurtu na Majni. Tek je taj sudski proces omogućio da njemačka javnost uopće postane svjesna nacističkih zločina, uvjeta njihovog nastanka i njihovih rezultata i opsega. Optuženici u ovom procesu nisu pokazivali nimalo pokajanja, te su se stalno oslanjali na tzv. “obavezu naredbe”, odnosno, kako im je bilo naređeno da počine to što su počinili te kako nisu imali načina da izbjegnu, dok su njihovi branitelji sudski proces pokušali prikazati kao montiran politički proces.

Njemački Bundestag je 1965. sproveo debatu o zastari zločina iz nacističkog vremena. Tadašnjim je krivičnim pravom predviđano da zastara krivičnih djela iznosi 20 godina. Međutim, mišljenje tadašnjih pravika je bilo da se zastara ne računa od vremena počinjenja zločina, nego od formiranja Savezne Republike Njemačke 1949. Zastara je 1969. produžena na deset dodatnih godina, pri čemu je 1979. za krivična djela ubistva i genocida u potpunosti ukinuta, što znači da ta krivična djela danas ne zastarjevaju.

U Austriji, državi koja je na kraju rata, pa sve do početka afere oko Kurta Waldheima, opisivana kao “prva žrtva Hitlera”, krivično gonjenje nacističkih zločinaca nije sprovedeno na način i u opsegu koji bi bio zadovaljavajući. Austrija ima decentralizovan sistem krivičnog pravosuđa, što je dovelo do toga da je od 1955. dvadeset osoba osuđeno, a dvadeset i tri oslobođeno - čak i sa skandaloznim presudama - optužbi za učešće u nacističkim zločinima. “Lovac na Naciste”, aktivista Simon Wiesenthal, 1966. je kritikovao austrijsku konzervativnu vladu zbog nezainteresovanja austrijskih vlasti da istraži nacističke zločine. Njegova kritika nije urodila plodom, jer su policajci i tužioc i vrlo često bili preopterećeni, nekadašnji članovi Njemačke nacionalsocijalističke radničke partije su još uvijek bili dio sistema, a veliki broj krivičnih istraga nije sproveden dovoljno iskreno. Nakon što su graditelji krematorija u Auschwitzu, Fritz Ertl i Walter Dejaco 1972., odnosno “koljač iz Mauthausena” Johann Gogl 1975, oslobođeni optužbi, posmatrači su s rezignacijom prihvatili činjenicu da je dobar dio nacističkih zločinaca u Austriji prošao bez kazne.

U ovom kontekstu treba otvoriti i pitanje odštete žrtvama holokausta. S tim u vezi, potrebno je ukazati na činjenicu da do odgovarajuće odštete žrtvama, bar u pogledu materijalnih dobara koja su im otuđena, nikada nije došlo. Brojni preživjeli ili njihovi nasljednici su desetljećima pred sudovima tražiti povrat svojih prava. Dok je Njemačka Demokratska Republika sebe smatrala nasljednicom antifašističke tradicije i odbijala ikakve zahtjeve za odštetu, tako je Savezna Republika Njemačka pod Konradom Adenauerom u pregovorima sa Davidom Ben Gurionom dogovorila plaćanje određenih finansijskih iznosa državi Izrael, koja je smatrana “pravnim nasljednikom” ubijenih Jevreja. Ova odšteta smatrana je neophodnom od strane vlasti Savezne Republike Njemačke za vrijeme njenog pokušaja da se ponovo uspostavi kao cijenjen i poštovan član međunarodne zajednice. Odštetu su, međutim, kritikovali i njemački desni ekstremisti, ali i određene snage u Izraelu, koje su bile mišljenja da od Njemačke ne treba prihvatiti nikakve “krvave novce”.

8. Sjećanje na holokaust

Holokaust je iza sebe ostavio trajne posljedice. Broj žrtava holokausta (u širem smislu riječi, ne uključujući samo Jevreje i oko 6 miliona njihovih žrtava) obično se procjenjuje na devet do 11 miliona, iako neke procjene idu i do 26 miliona. Demografska slika u Evropi je bitno promijenjena, pogotovo u istočnoj i srednjoj Evropi, gdje su stotine jevrejskih zajednica, od kojih su neke bile stare više stotina godina, za uvijek nestale. Najveći broj preživjelih je emigrirao u Sjedinjene Američke Države i Palestinu, gdje je formirana jevrejska nacionalna država - Izrael.

Holokaust se često opisuje kao jedinstveni događaj u svjetskoj historiji, te je čak unutar kruga istraživača genocida osjetljiva tema njegovog poređenja s drugim slučajevima genocida. Postoje istraživači, poput Williama Schabasa, koji tvrde da u tom duhu nema smisla “male” slučajeve genocida - pri tome on sam odlučuje šta je “mali” slučaj genocida, uključujući u to i genocid u Bosni i Hercegovini - porediti sa holokaustom. Iznose se i teze da holokaust ne bi bio moguć, barem ne u tako masovnom opsegu, da nacisti nisu uživali prešutnu ili otvorenu podršku nejevrejskog stanovništva, čak i u okupiranim zemljama, kao što je Poljska ili kolaboracionistički režimi, kao u Hrvatskoj i Srbiji, motiviranu pohlepom i otvorenim ili latentnim antisemitizmom.

Holokaust je bio i ostao arhetipski transformativni događaj u historiji zapadne civilizacije koji je donio ono što nijedan genocidni događaj prije njega nikada nije - gnusne zločine masovnog uništenja ljudskih života, zahvaljujući jedinstvenosti ideologije i politike ubistava od strane dobro organizovane države, izvanredno naprednih ljudi i civilizacije koja je od najboljih sredstava i tehnologije počinila plansko masovno istrebljenje ljudskih bića.

Nacistički zločini su imali kolektivni karakter i jedinstveno kolektivno djelovanje. Istrebljenje Jevreja i Roma, masakriranje civila i ratnih zarobljenika, te progon političkih protivnika, ogromnih razmjera, ukazuju, tvrdi Antonio Kasseze, da je riječ o politici “koju su poslušno slijedili najviši nacistički krugovi, a sprovodio cjelokupan vojni i birokratski aparat. Zločini koji su vršeni po upustvima nacističkih vođa pripadali su ‘kolektivnom zločinačkom sistemu’”.

Podsjećanje na holokaust ima historijsku važnost za cijelo čovječanstvo. Sjećanje na univerzalne lekcije holokausta, odnosno najmasovnijeg genocida u XX stoljeću, tog zločina koji je čovječanstvu nanio ogromne ljudske i materijalne žrtve, **ne može biti prepušteno prošlosti i zaboravu.**

U Dachau, iznad ulaza u Muzej, stoje upisane riječi američko-meksičkog pjesnika Georgea Santayane “Oni koji zaborave historiju osuđeni su na to da je ponovo dožive”. Stoga moramo učiti o holokaustu i genocidu počinjenom nad mnogim narodima da, pored ostalog, “sebe obavežemo da bi osigurali da se takva zvjerstva nikada više ne dogode”. Zajedno “učimo da imamo izuzetno svojstvo za dobro, koje bi trebali spregnuti da bi poboljšali ovaj svijet”. Tehnološka dostignuća (putovanje u svemir, spuštanje na Mjesec..) nisu usklađena jednakim unapređenjem morala. Ova civilizacija je veoma inteligentna, ali je, nažalost, jako mala u moralnoj strukturi.

Holokaust i zločini genocida su “jaki podsjetnici da imamo neobičnu sposobnost za zlo”. Posebno poražavajuća činjenica je da neki od najgorih primjera nisu počinjeni od strane nepismenih, barbarskih divljaka, “nego od strane najsofisticiranijih, najučćenijih, onih koji su tvrdili da su kršćani”.

O holokaustu i genocidu moramo učiti “da bi bili veći ljudi, nježniji, brižljiviji, saosjećajniji, vrednujući svaku osobu kao stvorenje neograničene vrijednosti, tako vrijedno da znamo da se takva zvjerstva neće više nikada desiti i da će svijet biti humanije mjesto koje je neprijateljski okrenuto prema takvim groznim dešavanjima.

Sjećat ćemo ih se da ne bi bili prokleti da ih ponovimo” (Desmond M. Tutu).

Rafael Lemkin, otac riječi “genocid”, uništenje i istrebljenje Jevreja smatrao je “standardnim modelom” onog što je genocid, najteži i najgnusniji oblik zločina u historiji čovječanstva, izvršen sa namjerom da se u potpunosti ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, vjerska ili rasna grupa, i prizivao svijest i savjest svjetske zajednice, kako se takav strašan zločin nikada više ne bi ponovio. Uništavanje Jevreja od njemačkih nacista nesumnjivo je bio najsistematičniji pokušaj sprovođenja “totalnog” i “potpunog” genocida u XX stoljeću. Takvo uništavanje Jevreja i drugih stigmatizovanih naroda nužno je da se poručava, da se o njemu uvijek i iznova raspravlja i u javnosti mu se treba stalno posvećivati pažnja.

Iz nacističkog holokausta čovječanstvo još uvijek ima mogućnost izvući historijsku pouku i poruku, te osigurati bolju budućnost za sve nas, mada je genocid u Bosni i Hercegovini, koga je generirao srpski nacizam i na kojima ubijen žrtava inaugurirao genocidnu tvorevinu, kao i genocid u Ruandi na kraju XX te u Darfuru početkom XXI stoljeća, pokazao, nažalost, ogromno negativno iskustvo.

Ovo je iskustvo još negativnije, ako ga posmatramo iz svjetla poricanja genocida i holokausta - “historičari” poput **David** **Irvinga**, **Ričarda Harvuda** (Richard Harwood), **Bredlija Smita** (Bredley Smith) i danas pišu knjige, organizuju simpozije i uporno tvrde

kako je smrt miliona ljudi ustvari samo farsa i zavjera određene grupice. Nije teško shvatiti, kako su destruktivne posljedice ovog razmišljanja danas na poimanju genocida u Bosni i Hercegovini, Ruandi ili Darfuru.

Baš zato, danas je više nego ikada, kada zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava postoje u svijetu, potrebno formirati i jačati historijsku svijest o Aušvicu i Sobiboru, Jasenovcu, Prijedoru, Srebrenici, ..., što zahtijeva da čuvamo sjećanje na žrtve (o njima treba govoriti plemenito, istinito, sa dignitetom i samo na osnovu društvenih činjenica sadržanih i iskazanih u relevantnoj dokumentaciji), kao i da se procesuiraju svi oni koji su odgovorni za stravične zločine.

Zločin genocida zaslužuje posebnu osudu i zgražavanje. Njegovi planeri, naredbodavci i izvršiocci identifikuju i određuju čitave grupe ljudi za istrebljenje. “Oni koji smišljaju i realizuju genocid teže da liše čovječanstvo raznolikog bogatstva koje mu daju nacionalnost, rase, etničke grupe i vjere, to je zločin protiv cijelog čovječanstva, a ne samo grupe koja je na meti uništenja” (ICTY, 2004). Stoga je sveti zadatak intelektualaca i odgovornost istraživača da naučno istražuju genocid i druge oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, na čemu se temelji istina i maksimalno sužava prostor za sve (i bilo kakve) aktuelne i potencijalne falsifikate, manipulacije i laži.

Izvori naučnih saznanja

- A. Christopher, THE THIRD REICH DAY BY DAY, St. Paul 2005.;
- COMMANDANT OF AUSCHWITZ RUDOLF HÖß, *The Autobiography of Rudolf Höß*;
- Isaac Barenboim, THE HOLOCAUST, Jerusalem 2006.;
- J. J. Hughes, A MASS MURDERER REPENTS, Seton Hall 1998.;
- Daniel i Erich Goldhagen, NÜRNBERGER PROZESS, Minhen 1989.;
- D. Lipstadt, HISTORY ON TRIAL, New York 2005.;
- Jörg Friedrich, DIE KALTE AMNESTIE, Frankfurt am Main, 1984.;
- Nicholas de Lange, ILLUSTRIRTE GESCHICHTE DES JUDENTUMS, Köln 2004.;
- B. Harmon - J. Drobnicki, HISTORICAL SOURCES AND THE AUSCHWITZ DEATH TOLL ESTIMATES, <http://nizkor.org/features/techniques-of-denial/appendix-2-01.html>.;
- Primo Levi, SE QUESTO E UN UOMO, Roma 2007.;
- E. Jäckel, ENZYKLOPÄDIE DES HOLOCAUST, 2 Auflage 1998, Vorwort zur deutschen Ausgabe;
- D. Feierstein, EL GENOCIDIO COMO PRÁCTICA SOCIAL, Buenos Aires 2007.;
- Jacques Picard, DIE SCHWEIZ UND DIE JUDEN, citirano u: Doron Rabinovici, THEMA: JUNG UND JÜDISCH, NZZ FOLIO 01/2008, <http://www.nzzfolio.ch/www/21b625ad-36bc-48ea-b615-1c30cd0b472d/showarticle/6a93011e-b73a-43ce-8599-746ea854c4ae.aspx>;
- Robert H. Jacskon, REPORT OF THE UNITED STATES REPRESENTATIVE TO THE INTERNATIONAL COMMISSION ON MILITARY TRIALS, London 1945.;
- CUM NIMIS ABSURDUM (1555.), Michael Phayer, THE CATHOLIC CHURCH AND THE HOLOCAUST, 1930-1965, Bloomington (University of Indiana Press), 2000. http://www.ariberti.it/scuola/ebrei/documenti_chiesa_ebrei/cum_nimis_absurdum.htm ;
- Christiaan Frederik Rüter/Dick W. de Mildt, JUSTIZ UND NS-VERBRECHEN, SCHWERPUNKTE DER STRAFVERFOLGUNG IN WESTDEUTSCHLAND 1945-1947: <http://www1.jur.uva.nl/junsv/StrafverfolgungBRD.htm> (dokument sa stranice Pravnog fakulteta Univerziteta u Amsterdamu)

* * * ENCYCLOPEDIA OF GENOCIDE, I-II, Israel Charny, Santa Barbara, California 1999.;

- L. Lambrichs, VUKOVAR NIKADA NEĆEMO VIDJETI, Zagreb 2007.;

- M. Kreso, NACISTIČKO “KONAČNO RJEŠENJE” JEVREJSKOG PITANJA U OKUPIRANIM ZEMLJA ZAPADNOG BALKANA OD 1941. DO 1945. Sarajevo 2006.;

- S. Čekić, KONAČNO RJEŠENJE JEVREJSKOG PITANJA, U KONCENTRACIONOM LOGORU AUSCHWITZ, Korak, Udruženje za zaštitu tekovine borbe za Bosnu i Hercegovinu, br. 17, Sarajevo 2009.;

∴. Holokaust u nastavi, PRIRUČNIK ZA NASTAVNIKE, Memorijalni muzej holokausta u Sjedinjenim Američkim Državama, Durieux, Zagreb 2005.;

- A. Kaseze, MEĐUNARODNO KRIVIČNO PRAVO, Beograd 2005.;

- Milton Melzer, NEVER TO FORGET, Harper Collins, London 1991.;

- Ben Kiernan, BLOOD AND SOIL: A WORLD HISTORY OF GENOCIDE, Yale University Press, Boston 2007.;

- Biber, Dušan, NACIZAM IN NEMCI V JUGOSLAVIJI OD 1933. DO 1945. Založba, Ljubljana 1966.;

- Cohen, Philip D., SRPSKI TAJNI RAT Ljiljan, Sarajevo 1996.;

- Klein, Peter, DIE WANNSEEKONFERENZ VOM 20. JANUAR, 1942, Berlin 1958.;

- Kočović, Bogoljub, ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI Naše delo, London 1985, Svjetlost, Sarajevo 1990.;

- Lecomte, Jean-Michel: TEACHING ABOUT THE HOLOCAUST IN THE XXI CENTURY COUNCIL OF EUROPE PUBLISHING, Strasbourg 2001.;

- Longerich, Peter, VERNICHTUNGS POLITIK - EINE GESAMTDARSTELLUNG DER NATIONALISTICHEN JUDENVERVOLGUNG, München - Zürich, 1998.;

- Romano, Jaša, JEVREJI JUGOSLAVIJE 1941.-1945. - ŽRTVE GENOCIDA I UČESNICI NOR-A, Jevrejski historijski muzej, Beograd 1980.;

- Toynbee, Arnold and Veronica, HITLER'S EUROPE, London-New York - Toronto 1954.;

- Žerjavić, Vladimir, GUBICI STANOVNIŠTVA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb 1989.;

- ∴. ZLOČINI FAŠISTIČKIH OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA PROTIV JEVREJA U JUGOSLAVIJI Beograd 1952.;

- Bruneteau, Bernard, LE SIECLE DES GENOCIDES, VIOLENCES, MASSACRES ET PROCESSUS GENOCIDAIRES DE L'ARMENIENE AN RWANDA, *Armand Colin*, Paris, 2004.;
- Feierstein, Daniel, EL GENOCIDIO COMO PRACTICA SOCIAL, Buenos Aires, 2007.;
- Fein, Helen, TESTING THEORIES BRUTALLY, U: GEORGE J.ANDREOPOULOS, GENOCIDE: CONCEPTUAL AND HISTORICAL DIMENSION, Philadelphia, 1994.;
- Hirsch, Herbert, GENOCIDE AND POLITICS OF MEMORY, *The University of North Carolina Press*, Chapel Hill, 1995.;
- Lemarchand, Rene, COMPARING THE KILLING FIELDS: RWANDA, CAMBODIA AND BOSNIA, U: GENOCIDE: CASES, COMPARISONS AND CONTEMPORARY DEBATES, *The Danish Center for Holocaust and Genocide Studies*, Kopenhagen, 2003.;
- Melson, Robert, PARADIGMS OF GENOCIDE: THE HOLOCAUST, THE ARMENIAN GENOCIDE, AND CONTEMPORARY MASS DESTRUCTIONS, *Annals of the American of Political and Social Sciences*, Vol. 548, November 1996.;
- Perazić, Gavro, MEĐUNARODNO RATNO PRAVO, Beograd, 1966.;
- Chalk, Frank - Kurt Jonassohn, THE HISTORY AND SOCIOLOGY OF GENOCIDE - ANALYSES AND CASE STUDIES, New Haven 1990.;
- Markusen, Eric - David Kopf, THE HOLOCAUST AND STRATEGIC BOMBING - GENOCIDE AND TOTAL WAR IN THE 20TH CENTURY, Boulder, Colorado 1995.;
- Miles, Robert, RACISM, London 1989.;
- Fein, Helen, GENOCIDE - A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE, *Current Sociology* 38, no. 1, 1990.;
- Harff, Barbara, THE ETIOLOGY OF GENOCIDES, U: ISIDOR WALLIMANN - MICHAEL N. DOBKOWSKI, GENOCIDE AND THE MODERN AGE. ETIOLOGY AND CASE STUDIES OF MASS DEATH, New York 1987.;
- Horowitzu, Irving Louis, STATE, POWER AND MASS MURDER, New Brunswick 1976.;
- Kuper, Leo, GENOCID. ITS POLITICAL USE IN THE TWENTIETH CENTURY, New Haven 1981.;
- Levene, Mark, IS THE HOLOCAUST SIMPLY ANOTHER EXAMPLE OF GENOCIDE?, *Patterns of Prejudice*, vol. 28, br. 2, 1994.;

- Lemkin Raphael, GENOCIDE - A MODERN CRIME, Free World, 4. april 1945.;
- Totten, Samuel, William S. Parsons, Osrael W. Charny, GENOCIDE IN THE TWENTIETH CENTURY: CRITICAL ESSAYS AND EYEWITNESS ACCOUNTS, 1995.;
- Lipstadt, Deborah, DENYING THE HOLOCAUST. THE GROWING ASSAULT ON TRUTH AND MEMORY, London 1993.;
- Bartov, Omer, THE HOLOCAUST. ORIGINS, IMPLEMENTATION, AFTERMATH, London 2000.;
- Bauman, Zygmunt, MODERNITY AND HOLOCAUST, New York, 1989.;
- Melson, Robert, (1996), PARADIGMS OF GENOCIDE: TEJ HOLOCAUST, THE ARMENIAN GENOCIDE, AND CONTEMPORARY MASS DESTRUCTIONS, Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, Vol. 548, novembar 1996.;
- Schabas, William A., GENOCIDE IN INTERNATIONAL LAW, Cambridge, 2000.